«Când părinţii pleacă, dacă spaţiul nu mai este acelaşi, copilul nu se mai regăseşte nici chiar în corpul lui, adică în reperele lui spaţiale şi temporale, pentru că unele depind de celelalte. Dimpotrivă, dacă, atunci când cuplul se desface, copilul poate rămâne în spaţiul unde părinţii au fost împreună, există o mediere şi travaliul divorţului decurge mult mai bine pentru el. Dacă nu, deoarece corpul lui s-a identificat cu casa în care trăieşte, când casa este pentru el distrusă, datorită absenţei unui părinte sau dislocării cuplului, sau când el însuşi trebuie s-o părăsească, copilul va cunoaşte două niveluri de destructurare: nivelul spaţial, care se răsfrânge asupra corpului; nivelul afectivităţii, răsfrânt în sentimente disociate.

Când e foarte mic, copilul nu poate face cu adevărat travaliul afectiv de a pricepe divorţul, decât dacă rămâne în acelaşi spaţiu. Aşa că, dacă părinţii pot proceda astfel, cel mai bine ar fi ca apartamentul să le rămână copiilor şi ca părinţii înşişi să vină alternativ să-şi îndeplinească aici «datoriile de părinte». Locul de domiciliu obişnuit al copiilor ar trebui să fie acela unde au trăit împreună cu cei doi părinţi şi unde vor rămâne cu un singur părinte.
Lucru valabil nu doar pentru casă, dar şi pentru şcoală, când este vorba de copii de la şapte-opt ani în sus. Este contraindicat ca, datorită unui divorţ, un copil să fie constrâns să-şi părăsească şcoala pentru a merge la altă şcoală. Putem fi siguri că se va alege cu doi ani de întârziere şcolară; nu se va mai duce la şcoală pentru că este prea divizat.»

* * *

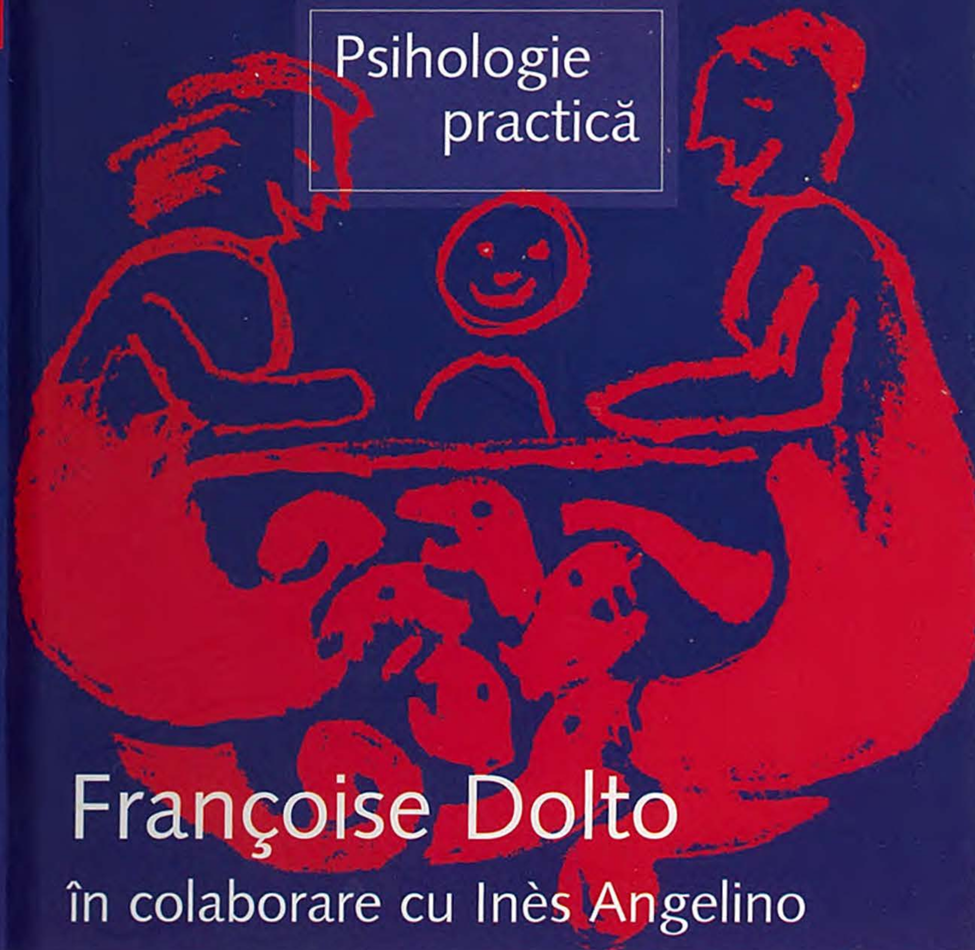
Una dintre cărţile «cele mai practice» scrise de **Françoise Dolto**, Când părinţii se despart se adresează nu numai părinţilor şi copiilor, ci şi juriştilor care decid asupra divorţului. Ideea asupra căreia autoarea insistă constant este că trebuie să comunicăm copiilor adevărul, în forme adecvate, minciunile de tipul «tata (mama) este plecat(ă) într-o călătorie» conducând mai târziu la efecte nefaste.

ISBN: 978-973-707-121-7
www.edituratrei.ro

Când părinţii se despart · Françoise Dolto · 3

Psihologie practică

Françoise Dolto
în colaborare cu Inès Angelino

Când părinţii se despart

Cum să prevenim suferinţele copiilor

3 TREI

Psihologie practică
Coordonarea colecției:
Vasile Dem. Zamfirescu

Ouvrage publié avec le concours du

Ministère français chargé de la culture,
Centre national du livre

Această carte a apărut cu sprijinul

Ministerului Culturii din Franța,
Centrul Național al Cărții

Françoise Dolto
în dialog cu
Inès Angelino

Când părinții se despart

Cum să prevenim suferințele copiilor

Traducere din limba franceză de

Magdalena Popescu
și
Smaranda Bedrosian

TREI

Editori:
SILVIU DRAGOMIR
VASILE DEM. ZAMFIRESCU

Director editorial:
MAGDALENA MĂRCULESCU-COJOCEA

Coperta colecției:
FABER STUDIO (Silvia Olteanu și Dinu Dumbrăvician)

Dtp:
CRISTIAN CLAUDIU COBAN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DOLTO, FRANÇOISE
Când părinții se despart : cum să prevenim suferințele copiilor / Françoise Dolto ; trad.: Smaranda Bedrosian, Magdalena Popescu. - Ed. a 2-a. - București : Editura Trei, 2007
ISBN (10) 973-707-121-2 ; ISBN (13) 978-973-707-121-7

I. Bedrosian, Smaranda (trad.)
II. Popescu, Magdalena (trad.)

159.922.7

Această carte a fost tradusă după
QUAND LES PARENTS SE SÉPARENT,
de Françoise Dolto, Seuil, Paris, 1988

C.P. 27-0490, București
Tel./Fax: +4 021 300 60 90
e-mail: office@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN (10) 973-707-121-2
ISBN (13) 978-973-707-121-7

Cuprins

Prezentare

Cartea de față nu este un eseu de tehnică analitică și nu conține cazuri clinice; dar tot ce afirm aici se întemeiază pe propria mea experiență clinică.

Anumiți părinți, dintre care unii își rataseră viața conjugală — ba, câteodată, rataseră chiar mai multe vieți conjugale succesive —, au putut analiza împreună cu mine întoarcerea refulatului din propria copilărie, legat de separarea părinților și de tăcerea impusă acestei încercări. De aceea cartea este scrisă și pentru părinți, și pentru copiii lor.

Ea arată ca un lung interviu, care îi privește în parte și pe toți aceia ce „administrează procedurile justiției", prin intermediul diferitelor „corpuri profesionale" din interiorul acestui aparat instituțional și din afara lui.

Este, într-un fel, cartea unei cetățene, psihanalistă de meserie, care, după cum se știe, se preocupă de prevenirea dificultăților datorate suferințelor inconștiente ale copiilor; suferințe totdeauna articulate la ceea ce nu se spune sau la o minciună implicită, chiar dacă s-a recurs la ele pentru „binele" copilului.

F.D.

1

Despărțirea părinților și inconștientul copilului

INÈS ANGELINO: Starea de neînțelegere dintre părinți nu-l tulbură pe copil la fel de grav ca și despărțirea sau divorțul?

FRANÇOISE DOLTO: Cum s-ar putea ca, într-un cămin în care tatăl și mama trăiesc într-o atmosferă de neînțelegere, copilul să nu încerce un sentiment de amenințare pentru propria lui coeziune, pentru dinamismul lui ? Mulți dintre copiii aceștia sunt foarte neliniștiți și își întreabă părinții: „Nu-i așa că o să divorțați?" Ei ar vrea să știe dacă s-a hotărât că părinții vor divorța sau vor continua să trăiască certându-se. Copiii sunt niște ființe logice. De aceea, părinții ar trebui să le explice deosebirea dintre angajamentele reciproce ale soților și angajamentele părinților față de copii. Chiar în cazul unei neînțelegeri, unei supărări sau unui divorț, nu există ieșire de sub cuvântul dat de a crește copiii. Divorțul legalizează starea de neînțelegere și conduce spre o eliberare din atmosfera de dispută, ca și spre un alt statut pentru copii. Pentru aceștia din urmă, divorțul este

înainte de orice misterios, dar nu ar trebui să rămână astfel; de fapt, divorțul este o situație legală care aduce o soluție și pentru copii. Este ceea ce li se poate explica în cabinetul psihologului sau medicului, când părinții vin împreună cu ei, de exemplu în cazul unei neînțelegeri confirmate, și încep prin a spune: „Vom divorța".

Adesea, divorțul este provocat de întâlnirea cu o persoană ce pare un potențial partener, dar lucrurile nu stau totdeauna așa. Câteodată, el limpezește o stare de neînțelegere care se adâncește pe măsură ce copiii cresc, chiar dacă aceștia încearcă zadarnic să restabilească atmosfera familială dinainte. Se poate de asemenea întâmpla ca, la vârsta pubertății, adolescenții să intre în război deschis cu unul dintre părinți, sub pretextul că îl văd nefericit pe celălalt. Atunci, iau partea unuia sau altuia. În toate aceste cazuri, divorțul limpezește situația pentru copil, cu condiția ca totul să fie spus clar, oficial, dinaintea celorlalți membri ai familiei și a prietenilor.

Se observă, așadar, numaidecât că, în raport cu cei doi părinți, copiii se situează simultan într-o triangulație. Și este momentul să amintim că, de patruzeci de ani, clinica ta este preocupată de activitatea și cunoașterea specifice sugarului — căci, acum se știe, acesta nu este nici neștiutor, nici pasiv. Clinica și teoria ta pun accentul, dincolo de ceea ce se cheamă „diada mamă-copil", pe triangulația mamă-tată-copil, care începe încă din clipa conceperii copilului. De asemenea, insiști pe rolul rețelelor relaționale la care participă copilul.

„Diada" mamă-copil este o expresie folosită de dr. Berge. Această diadă există, ea acoperă realitatea epo-

cii când sugarul nu poate fi separat de mama lui fără primejdia unei rupturi existențiale[1]. Este vorba de o stare de fuziune între organismul copilului și organismul mamei, stare a cărei rupere sau chiar numai suspendare de durată provoacă efecte ce pot să nu fie impresionante pe termen scurt, dar sunt de neșters pe termen lung. Urmele acestor rupturi precoce și efectele lor se regăsesc în psihanalizele adulților ca tot atâtea etape primejdioase trăite după naștere. Diada continuă, timp de șapte, opt, nouă luni maximum, viața fetală în viața aeriană. Dar ea nu exclude câtuși de puțin triangulația mamă-tată-copil, în care copilul a fost unul dintre poli chiar din clipa conceperii lui și care există chiar din acel moment. De fapt, diada este totdeauna o triangulație. Mama este pentru copil „bivocală". În timpul vieții fetale, copilul percepe mai bine vocea tatălui vorbindu-i mamei decât vocea acesteia. Iar mama este pentru el o mamă încă și mai vie dacă tatăl vorbește cu ea.

Mama este pentru mulți copii bicefală, atunci când tatăl este afectuos și foarte prezent în casă. Dar mama e totdeauna bivocală, cum tocmai am spus, și asta din timpul vieții fetale a copilului; pentru el, există o mamă a cărei voce este mai puțin distinct percepută din cauza acutelor, și există vocea bărbatului, totdeauna mai bine auzită în viața fetală decât a mamei. Așadar, tatăl are mereu o poziție marcată pentru copil.

Mai trebuie însă ca și mama să sublinieze ulterior importanța pe care o are pentru ea vocea tatălui. Or, destule

[1] Cf. F. Dolto, „Cazul Agnès: după câteva zile, pierdere a imaginii corpului olfactiv; se lasă să moară", în *Opere 2. Imaginea inconștientă a corpului*, Editura Trei, 2005, pp. 68 și urm.; și „Cazul Sébastien; o intrare în autism la cinci luni": *ibid.*, pp. 242 și urm.

mame „își adjudecă", dacă pot spune astfel, copilul, „se împăunează" cu el: este numai și numai copilul lor și nu fac nimic pentru ca tatăl să intre în contact cu el, când de fapt ar trebui să-i vorbească despre el copilului; să-i spună de exemplu: „Uite, vine tata. Știi că atunci când erai în burta mea, vorbea cu tine." Fac asta rar.

Multe mame cad în capcana posesivității față de copil, mai ales dacă este băiat. Nu reușesc să capteze în aceeași măsură fetele, pentru că acestea se orientează spre tată. Dar băiatul se lasă prins complet în capcana mamei, care pentru el reprezintă un complement sexual cu totul inconștient. În prezența tatălui, bebelușul băiat își spune: „Și, până la urmă, ce caută ăsta aici? Dacă mamei nu-i place că el e aici, atunci nu-mi place nici mie." Dacă ei îi place, atunci totul trebuie „făcut împreună". Și apoi, copilul recunoaște de asemenea vocea tatălui. Mai ales dacă tatăl vorbește cu el, iar mama vorbește cu tatăl. Tatăl nu capătă importanță în viața copilului decât datorită faptului că mama îi vorbește despre el copilului și datorită modului în care îi vorbește. În schimb fetița are de la sine o reacție directă față de tată, o atracție directă spre el. Atracție care nu trece doar prin voce, ci și prin mirosul de mascul și prin încă ceva pe care nu-l cunoaștem; nu încă. Tatăl este prototipul electiv al bărbatului pentru o fată; și pe fete le interesează toți bărbații, doar dacă nu cumva mama este atât de opusă bărbaților încât nu poate să-i sufere. Atunci fiica simte că pentru ea există un pericol vital dacă se apropie de bărbați.

Această deosebire dintre băiat și fată este perfect vizibilă în supturile din primele zile. Când un bărbat intră în încăpere, băiatul nu se întoarce deloc spre el; dimpotrivă, se cuibărește, se ascunde și mai tare în sânul

matern, agățându-se cu mâinile pentru ca mama să se ocupe de el. În vreme ce fetița lasă gurguiul și se uită cine a intrat; apoi se întoarce la sân: există aici o atracție a dorinței mai puternică decât ea — doar dacă, evident, nu este flămândă. În schimb, dacă în cameră intră o femeie, ea nu se deranjează și continuă să sugă.

Este foarte interesant de observat această diferență de comportament atât de precoce — comportament care, uneori, nu se mai remarcă ulterior, datorită educației inconștiente pe care mama i-a dat-o copilului. În orice caz, este vorba de ceva manifest, existent acolo, instinctual, primar, inconștient.

Este deja o diferență sexuată?

Da. Pe de altă parte, prezența tatălui la naștere, dacă vrea să-și vadă copilul venind pe lume, reprezintă o securizare pentru mamă. Odinioară, firesc era să fie de față la naștere bunica dinspre mamă. Astăzi, parturienta preferă să-l aibă alături pe soțul ei, și sunt sigură că, pentru copil, este preferabil să fie întâmpinat de vocea și bucuria celor doi părinți decât de un „cor" antic în persoana bunicii, care retrăiește cumva nașterea propriei sale fiice, văzând-o pe aceasta cum naște. Se poate spune că un copil care se naște între cei doi părinți ai lui se află imediat într-un prezent care se deschide spre viitor, în vreme ce, dacă este primit de moașe și bunici, este mai degrabă destinat străbunilor.

Evocând momentele care urmează nașterii, ai ajuns să vorbești despre triadă: „primele ore de intimitate fericită a triadei mamă-sugar-tată (...) sunt de neînlocuit

pentru instalarea legăturii simbolice postnatale[2]". Această legătură simbolică este prezentă când copilul suge de la mama lui?

Am abordat deja acest aspect într-o altă lucrare, dar este bineînțeles util să-l reamintim aici: „Articularea se face prin experiența trăită în corp: în corpul lui, sugarul este confirmat în dreptul de a trăi, de plenitudinea pe care i-o aduce sânul plin de lapte. Și, dacă își vede mama, care îi dă sân, în tovărășia altcuiva; dacă vede că ea îl raportează la UN bărbat și că acest bărbat, la rândul lui, îl raportează la mamă; atunci, ceea ce el primește de la mamă provine din vocea tatălui — și asta stimulează îmbogățirea vitalității copilului; el se umple de faptul că tatăl este resursa afectivă a mamei, care, raportată la acesta, devine resursa afectivă a copilului. Ei sunt toți trei responsabili, fiecare fiind deja responsabil față de ceilalți doi prin legătura genetică, iar, după naștere, prin relația obiectului parțial falic satisfăcând nevoia; în schimb, relația triunghiulară a iubirii se va adresa dorinței: deoarece o vede cuplată cu un altul, cuplul format de copil cu mama lui ia direcție spre viitoarea sa sexualizare conștientă, râvnind dorința celuilalt în iubire [3]."

În această intimitate, cei doi poli parentali sunt resimțiți drept „credibili" de către sugar. Nu există variante ale acestei triangulații?

---

[2] F. Dolto, *La dificulté de vivre*, Paris, Carrère Editeur, 1986, p. 355.
[3] F. Dolto, *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, vol. II, Paris, Éd. du Seuil, 1985, p. 139.

Există multe variante, dintre care unele „ridică semne de întrebare", chiar pentru copilul foarte mic. De aceea, dacă unul dintre polii parentali este articulat la o altă persoană decât tatăl sau mama, trebuie ca rolul acestei terțe persoane, pentru ca ea să devină credibilă, să fie spus limpede copilului: să i se dea o explicație logică care să țină seama de relațiile afective dintre unul dintre poli și această persoană.

În ce privește „rețelele relaționale" despre care vorbești, ele sunt situațiile în care copilul transferă asupra altor persoane necesara triangulație tată-mamă-copil, pe care o regăsește în relațiile lui cu celelalte ființe umane.

Se poate percepe această triangulație?

Ea se vede bine în joaca celor mici. De altfel, se percepe foarte limpede în țelurile și modul de viață ale unui copil începând de la vârsta de șapte ani. Echilibrul lui, dacă e băiat, constă în a avea în închipuire un prieten băiat și o fată, despre care vorbește cu primul. Iată aici o triangulație[4]. Și, chiar dacă ulterior, în realitate, alții vor lua locul celor dintâi, aceste trei personaje trebuie să existe pentru ca un copil — băiat sau fată — să se simtă în echilibru dinamic. Apoi, pornind de la cei trei, se construiește cinciul — mă refer la structura inconștientă a socialului și proiecțiile în social.

De ce cinci?

Fiecare dintre cei doi de același sex — băiatul cu prietenul lui cel mai bun, fetița cu prietena ei cea mai

---

[4] Cf. F. Dolto, *Dialogues québécois*, Paris, Éd. du Seuil, 1987, p. 148.

bună — sunt „amic-amic", „amică-amică" într-o homosexualitate castă. Prietenul de același sex servește băiatului drept eu auxiliar; acest prieten are, la rândul lui, un cel mai bun prieten din acel moment, un eu auxiliar, și o fată prietenă a lui, despre care discută. La fel se întâmplă și cu fetele.

Eul auxiliar îi permite copilului să extindă triangulația copil-mamă-tată asupra unei castități de prietenie în cinci, care făurește structura inconștientă a socialului și a proiecțiilor în social. Eul auxiliar cast joacă un rol important în structurare: absența unei surori pentru bărbați, a unui frate pentru femei și jocurile sexuale prea mult timp prelungite nu îi favorizează existența.

În schimb, când fata sau băiatul au ajuns să se structureze într-o castitate de prietenie în cinci, ei pot începe să aibă un iubit; absența acestei structuri le complică viața de cuplu adult.

Iată un lung ocol, care însă ne lămurește asupra a ce pune în cauză pentru copil separarea părinților.

Cred că trebuie să împingem lucrurile chiar puțin mai departe și să subliniem neînțelegerea pe care o ascunde adesea referința la diadă. Unii au vrut să creadă în această diadă ca într-o dogmă, societatea dorind ca orice copil să continue „diada de alăptare" cu mama lui și să nu existe trei persoane încă de la origine, când, de fapt, lucrurile nu stau câtuși de puțin așa. Dacă, în aparență, există o diadă de supt cu mama aceasta există pentru că mama îl conține și îl reprezintă, pentru copil, și pe tată. La fel, tatăl o conține și o reprezintă și pe mamă pentru copilul lui. Pentru copil, tatăl sau mama sunt o entitate dublabilă: „o mămică-tătic" sau „un tătic-mămică". „Mămica-tătic" sau „tăticul-mămică" nu sunt surse de confuzie sexuală. De altfel, dacă se ivește pentru el vreo confuzie, aceasta nu are loc în corpul lui. Căci el se simte oricum mai atras sexual de către unul dintre părinți. Idealul lui de viață și-l vede în adultul care va deveni: el va deveni bărbat cu o femeie, ea va deveni femeie cu un bărbat, datorită faptului că tati „o are" pe mami și mami „îl are" pe tati.

Acum, este adevărat că se pot petrece basculări în interiorul triangulației. Vorbesc aici despre structura inconștientă de referință a tuturor comportamentelor libidinale care transpar la nivelurile libidinale orale și anale: *a spune, a auzi, a vedea* care se referă la oral; *a face* și *a produce* care se referă la anal. De aceea, potrivit idealului său, un copil, având tot timpul o referință la tată, își poate totuși „inversa sexul" — dacă se poate spune astfel — atunci când mama este aceea care exprimă cele mai multe pulsiuni active, emisive: are adică tonul ridicat, mâna iute și este dominatoare în casă. Aceasta este o femeie care, de altminteri, știe să limiteze imaginarul copilului pentru a-l susține în confruntarea cu realitatea. Se poate ca tatăl, perfect viril față de soția lui din punct de vedere genital, să dea totuși în casă exemplul unui ins prea rezervat, prea atent, prea reflexiv. În acest caz, pentru băiat, dinspre tată emană mai multe pulsiuni pasive decât dinspre mamă. Dar, dacă femeia care îl crește, tocmai având asemenea calități paterne de a-i preda legea, este singura care i-o predă; mai mult, dacă tatăl este deficitar din punct de vedere afectiv și genital în relația cu soția lui, băiatul riscă să se structureze ca homosexual: adică, din perspectiva lui, ca să fii valoros trebuie să fii femeie. Păstrează desigur în el noțiunea că a deveni bărbat înseamnă a deveni viril, dar viril potrivit exem-

plului care îi este dat de mamă. De ce nu, de vreme ce nu are decât acest model? Atunci, în etapa Oedip, pulsiunile active ale băiatului, care ar trebui investite în părinți, nu o pot face. Există o contradicție între pulsiunile active, emisive, exprimate de mamă, și fantasma de a o pătrunde. Cum se poate el dezvolta într-un corp penian, în contradicție cu mama lui care s-a dezvoltat cu un corp non-penian?

Pot exista riscuri și pentru o fată dacă, pe cale fiind de a se identifica cu mama ei, o ia, la un moment dat, pe profesoara de la școală drept eu auxiliar, care triumfă asupra imaginii mamei și a tatălui. Acesta părând să joace acasă un rol secundar, cunoașterea școlară referitoare la realitate — cunoaștere ce domină ca valoare imaginarul — poate bloca fata într-o neutralitate afectivă, făcând din ea o homosexuală ce se ignoră și nu-și poate rezolva cu adevărat complexul Oedip: din punctul ei de vedere, trebuie să fii neutră și activă acasă ca să devii o femeie de valoare.

În ambele cazuri, o structură inconștientă este aceea care caută să se manifeste în realitatea schimburilor cu celălalt.

Triangulația inconștientă părinți-copil poate duce la efecte aparent contradictorii. Astfel, un copil crescut de o singură persoană și obligat să se identifice cu aceasta ajunge să caute ieșirea pulsiunilor lui active și pasive în aceeași persoană, care incarnează, singură, cei doi poli ai triangulației originare. Problema, astfel pusă în fața copilului — problemă specifică ființei umane —, nu se lasă redusă la o simplă chestiune de comportament. Nu este vorba câtuși de puțin de comportament. În acest tip de identificare, pentru subiect este vorba de ceva mai sacru decât morala, pentru că ține de structura lui inconștientă, ce vine în atingere cu dinamica lui în ceea ce are el mai esențial: sexul.

Așa se face că un subiect poate ajunge la perversiuni în raport cu morala, la aberații care sunt „odioase" pentru etica lui, etică falsificată de evenimentele din timpul copilăriei, când nu a putut găsi în exterior două persoane pentru a reprezenta în el triangulația începutului de viață. Bineînțeles, nu rareori asemenea situații apar și după un divorț. Este mai ales cazul băieților care trăiesc alături de o mamă singură.

Ca să ne întoarcem la cazul cel mai general, cum trăiește copilul disocierile pe care le antrenează divorțul?

Trebuie să știm că în viața copilului există trei continuumuri:

- continuumul corpului;
- continuumul afectivității;
- continuumul social.

La copil, continuumul este corpul și afectivitatea lui. Corpul i s-a construit într-un spațiu anume, alături de părinții care se aflau acolo. Când părinții pleacă, dacă spațiul nu mai este același, copilul nu se mai regăsește nici chiar în corpul lui, adică în reperele lui spațiale și temporale, pentru că unele depind de celelalte. Dimpotrivă, dacă, atunci când cuplul se desface, copilul poate rămâne în spațiul unde părinții au fost împreună, există o mediere și travaliul divorțului decurge mult mai bine pentru el. Dacă nu, deoarece corpul lui s-a identificat cu casa în care trăiește, când casa este pentru el distrusă, datorită absenței unui părinte sau dislocării

cuplului, sau când el însuși trebuie s-o părăsească, copilul va cunoaște două niveluri de destructurare: nivelul spațial, care se răsfrânge asupra corpului; nivelul afectivității, răsfrânt în sentimente disociate.

Până la ce vârstă?

Opt, nouă ani; șapte ani pentru unii copii, susținuți de cuvintele unei terțe persoane care îi poate ajuta să înțeleagă divorțul ca pe un act responsabil din partea părinților.

Când e foarte mic, copilul nu poate face cu adevărat travaliul afectiv de a pricepe divorțul, decât dacă rămâne în același spațiu. Așa că, dacă părinții pot proceda astfel, cel mai bine ar fi ca apartamentul să le rămână copiilor și ca părinții înșiși să vină alternativ să-și îndeplinească aici „datoriile de părinte". Locul de domiciliu obișnuit al copiilor ar trebui să fie acela unde au trăit împreună cu cei doi părinți și unde vor rămâne cu un singur părinte.

Lucru valabil nu doar pentru casă, dar și pentru școală, când este vorba de copii de la șapte-opt ani în sus. Este contraindicat ca, datorită unui divorț, un copil să fie constrâns să-și părăsească școala pentru a merge la altă școală. Putem fi siguri că se va alege cu doi ani de întârziere școlară; nu se va mai duce la școală pentru că este prea divizat.

Când divorțul survine în timpul anului școlar și copilul își părăsește școala pentru a locui în altă parte, situația este la fel de nefastă. Căci confuzia resimțită de copil este dublă: pe de o parte, ființa lui intimă, subiectul așa cum a fost format de cele două ființe structurante, s-a zdruncinat; pe de altă parte, ființa lui socială, care depinde de colegii de clasă, s-a rupt. Va trebui să se obișnuiască cu alți colegi, care îl vor întreba de ce vine în timpul anului; astfel, tulburarea lui se dublează.

De altminteri, se întâmplă ca, pentru a evita un conflict, să nu i se fi spus copilului adevărul și să i se fi oferit explicații de genul: „Tatăl tău (mama ta) a plecat într-o călătorie." Or, tatăl (mama) nu se mai întoarce din călătorie. În acest caz, chiar dacă va continua să meargă la aceeași școală, lucrurile nu vor funcționa, deoarece continuumul social a fost sfâșiat de faptul că nu i s-a spus adevărul despre noul mod de viață al părinților săi care s-au despărțit.

Tocmai ai evocat tulburarea ființei intime. Un director de școală primară, având și clase maternale, scrie: „În clipa distrugerii cuplului, copilul devine morocănos; nu se mai joacă în clasă, e cu capul în nori, absorbit în gândurile și reflecțiile lui[5]*."*

Iată un comportament verbal exprimând o tulburare profundă, pe care copilul nu o poate traduce în cuvinte. Pentru a vorbi, el trebuie să fie întreg, nu îmbucătățit. Pe de altă parte, copilul trebuie să se simtă implicit autorizat să vorbească despre această problemă, și asta datorită cuvintelor pe care părinții i le-au dat pentru a vorbi cu persoane străine de familie.

---

[5] J.-M. Bonneville, „Le point de vue de l'enseignant", în conferințele Comitetului național al copilăriei din cadrul Convorbirilor de la Bichat, „L'enfant et l'instabilité du couple parental", 28 septembrie 1983, publicate de CNE, 51, 96, av. F. D. Rossevelt, Paris.

Un comportament ca acela pe care l-ai menționat se poate observa la orice copil care tocmai a aflat că tatăl sau mama lui are cancer, că bunicul sau bunica lui tocmai a murit. Aceeași reacție poate surveni și dacă a auzit spunându-se că situația tatălui lui se înrăutățește și că peste câteva săptămâni va intra în șomaj. Nu este un comportament caracteristic doar situației de despărțire a părinților. Totdeauna un asemenea comportament dovedește o zguduire profundă.

2

Să spunem sau să nu spunem?

Ai evocat destructurările bruște ale afectivității copilului. Ai putea spune când și cum să anunți unui copil divorțul? Broșurile, ghidurile despre divorț consacră în general puține rânduri copiilor. Comisia privind încredințarea copiilor după divorț[6]*, la care ai participat, a propus redactarea unei broșuri pentru a atrage părinților atenția asupra dificultăților pe care le pot întâmpina copiii.*

Nu s-a pus foarte serios problema alcătuirii acestei broșuri. S-a discutat doar. În ce mă privește, am spus: „O broșură nu ajunge; oamenii au nevoie să asculte pe cineva vorbindu-le, lor și copiilor lor, despre divorț." Esențial este ca toți copiii să fie avertizați la începutul procedurii despre ceea ce se pregătește și la sfârșitul procedurii despre ceea ce s-a decis, chiar dacă e vorba despre copii care nu știu încă să meargă.

[6] Minister delegat, însărcinat cu Condiția femeii, *La Garde des enfants du divorce*, Paris, martie 1981 (roneo), p. 32.

Copilul trebuie să audă cuvinte precise privind deciziile luate de părinții lui și omologate de judecător sau impuse de acesta părinților.

În Quebec, se organizează o mică ceremonie atunci când se naturalizează o familie. Participă întreaga familie, părinții, copiii, inclusiv sugarii. Fiecare este recunoscut individual și numit cetățean al țării care îi acordă drepturile, cu condiția să respecte legea, și i se citesc articole extrase din Constituție. Capul familiei trebuie să-și declare acordul, la fel și mama și toți copiii care știu să vorbească. Copilașul care încă nu știe să vorbească trebuie să fie și el prezent, pentru că se consideră că încă de la naștere este cetățean.

La fel, ar fi foarte important ca orice copil să știe că divorțul părinților a fost recunoscut ca valabil de către justiție, că părinții au de-acum înainte alte drepturi, dar că, eliberați de fidelitatea unuia față de celălalt, ca și de obligația de a trăi sub același acoperiș, nu pot fi liberi de datoriile părintești, ale căror modalități de îndeplinire le-a stipulat judecătorul.

Un divorț este la fel de onorabil ca și o căsătorie. Altfel, tăcerea ce se așterne în jurul evenimentului înseamnă pentru copii că divorțul ar fi „o murdărie", sub pretextul că a fost însoțit de suferință. Or, atunci când suferi din cauza unei fracturi la picior nu ascunzi de ceilalți faptul, ca și când ar fi vorba de „o porcărie".

O broșură, ea singură, nu-i poate ajuta pe părinți. Ei au nevoie să-și ventileze afectele în contact cu cineva care să-i ajute, căci pentru ei este greu să-și oblige copiii să îndure ceva ce le va provoca suferință și care nu poate fi evitat.

Ai putea să explici ce înțelegi prin „a ventila afectele"?

Prin „a ventila" vreau să spun că cei doi părinți trebuie să umanizeze despărțirea, s-o spună în cuvinte și nu s-o păstreze doar pentru ei sub forma unei angoase indicibile, exprimabilă doar în umori, în stări depresive sau de excitare pe care copilul le resimte ca fiind zdruncinarea securității părinților. Este important ca ei să-și asume cu adevărat răspunderea despărțirii și să poată desfășura un travaliu de pregătire. Unii nu au nevoie de o terță persoană, dar aceștia sunt puțin numeroși. În situațiile pasionale, nu se poate discuta dacă de față nu este și un al treilea. De aceea, ar fi de dorit ca, înainte de a-și depune cererea de divorț, soții să aibă posibilitatea de a expune, în prezența unei terțe persoane, motivele pentru care nu văd altă soluție decât despărțirea, și aceasta în numele responsabilității lor, și nu din pricina unor necazuri pasionale superficiale. Discuția în prezența unui terț mobilizează afecte și pulsiuni care determină forțamente un travaliu la nivelul inconștientului. Exprimându-și diferendele în fața unui terț, soții ar putea reuși să-și recunoască relația interpersonală ca nesatisfăcătoare, să-și mărturisească eșecul și să-și maturizeze decizia. Atunci vor putea spune copiilor că neînțelegerea dintre ei a devenit serioasă și că lucrurile nu se pot repara. În acel moment, copiii vor trebui să treacă prin încercare alături de părinții lor.

Ai vorbit până acum de un proces de ventilare a afectelor în afara procesului judiciar. Crezi că ventilarea este posibilă și în cadrul procedurii?

Nu în același fel, deoarece atunci cuplul sau unul dintre soți este deja angajat în acest proces; dar, în genere, au loc deplasări foarte simptomatice, care diferă de la un cuplu la altul: revendicarea anumitor obiecte, voința încăpățânată de a păstra numele soțului, dorința de a obține autoritatea părintească cu orice preț, incapacitatea de a cădea de acord asupra cuantumului pensiei alimentare sunt tot atâtea posibile puncte de fixație, tot atâția „cai de bătaie".

Asemenea puncte de dezacord trebuie dezbătute?

Firește! Este necesar să fie discutate pe îndelete și, dacă este posibil, oamenii legii trebuie să-i facă pe clienții lor să înțeleagă că îi preocupă mai degrabă niște pretexte decât găsirea unei soluții pentru copii și pentru ei înșiși.

Fixația pe anumite puncte de dezacord, ca și, dimpotrivă, perfecta indiferență a unuia dintre soți față de revendicările celuilalt ar fi dovada insuficientei ventilări prealabile a afectelor?

Cu siguranță; iar avocatul ar avea de jucat tocmai atunci un rol în ce privește copilul. Prea des, avocații nu se gândesc decât cum să le fie pe plac clienților. Ei nu-și dau seama că, în această etapă a divorțului, a pune accentul pe copil înseamnă tocmai să se ocupe de clienți, pentru că astfel se ocupă de descendența lor. Clienții sunt muritori, dar copiii le vor supraviețui.

Există judecători care stau îndelung de vorbă cu anumite cupluri pe care le simt ezitante; câteodată, dacă un răgaz de reflecție li se pare util, ajung chiar să amâne înfățișarea sau procedura.

Din nefericire, aceștia sunt foarte rari. Ritmul lucrărilor impune un cronometraj. În schimb, temporizarea poate fi foarte utilă, ajutând mai eficient o decizie să se coacă.

Și dacă nici o ventilare nu a putut avea loc pentru că, de exemplu, cei doi soți au prevăzut deja totul, de comun acord, fără a discuta fondul conflictului, și afirmă că nu au nimic să-și reproșeze unul altuia?

Atunci este vorba de un soi de refulare, deliberată sau inconștientă, care uneori poate avea loc fără neajunsuri, dar care, după divorț, poate avea, de asemenea, ca efect, conflicte pe care unul sau celălalt dintre foștii soți, precum și copilul le vor resimți cu atât mai intens cu cât, până atunci, totul a fost pus sub surdină.

Ai evocat destructurarea afectivității provocată de un eveniment care atinge intim copilul. În ancheta pe care ai făcut-o[7]*, marea majoritate a adolescenților nu fuseseră înștiințați despre divorțul părinților și despre consecințele ce vor decurge pentru ei; toți regretau asta.*

După părerea mea, copilul ar trebui informat verbal de către părinți, care își asumă astfel dificultățile. Deoarece le este greu să vorbească, un ajutor le-ar putea veni

[7] Cf. F. Dolto, La *Cause des enfants*, Paris, Robert Laffont, Livre de poche, 1985, pp. 376-385.

de la o educație progresivă făcută de filme sau de mass media, dacă orientarea acestora s-ar schimba. În genere, părinții care se ceartă în fața copiilor și între care există un conflict profund nu vor să le mărturisească asta: „Du-te de-aici, mișcă-te; nu te privește pe tine ce se întâmplă cu noi." Totuși asta îi privește în primul rând pe copii.

Dacă ar fi puși la curent, copiii nu ar trăi într-un vis pe care toți încearcă să li-l întrețină, un vis conform modului de idealizare al copilului mic, care își închipuie cuplul „tati-mami" sudat, inseparabil, reprezentând siguranța lui. A-i informa ar putea fi foarte pozitiv pentru copii, căci, cu cât părinții au mai multe greutăți, cu atât copiii pot fi determinați să devină mai repede autonomi.

De altminteri, e o prostie să nu le spui, deoarece sunt perfect capabili să-și asume realitatea pe care o trăiesc. De vreme ce o trăiesc, inconștient și-o asumă; dar deasupra trebuie așternute niște cuvinte, pentru ca această realitate să le devină conștientă și să fie umanizabilă. Altfel, în loc să umanizeze realitatea, ei o animalizează sau o idealizează, refugiindu-se în fantasme.

Dimpotrivă, unii părinți evită să se certe în fața copilului, încearcă să-și ascundă dezacordurile și divorțează „amiabil".

Expresia „amiabil" este un termen juridic. Asta înseamnă că soții nu sunt siliți să-și trimită scrisori injurioase, că justiția le permite să aleagă unul și același avocat pentru a-și prezenta în fața judecătorului deciziile privitoare la copii. Judecătorul acceptă în genere. Aceasta este procedura numită „în chip amiabil". Dar dacă

„amiabil" înseamnă „ ipocrit", adică „să divorțezi fără să previi copilul", atunci aspectul este dramatic, deoarece tocmai asta îl traumatizează.

Ca să fie informate asupra formalităților de îndeplinit în vederea unui divorț, destul de des unele mame trebuie să se adreseze mai întâi fie unei asistente sociale, fie unei consiliere conjugale și familiale, fie unui consilier juridic. Aceștia observă în majoritatea cazurilor marea reticență a mamelor de a vorbi despre copil cu această ocazie. La întrebările privind copilul, mamele răspund frecvent: „Nu-și dă seama de nimic", „E prea mic", „E încă prea copil pentru vârsta lui". Ar trebui totuși ca primul intervenient s-o îndemne pe mamă să discute cu copilul?

Cele dintâi cuvinte auzite de o persoană în stare de tulburare afectivă au totdeauna un impact foarte important. Intervenientul trebuie să-i spună mamei: „Problema pe care o pune divorțul nu sunteți dumneavoastră înșivă, ci copilul și vârsta lui."

Ai scris că este important ca părinții, în clipa când își anunță intenția de a divorța, să spună că nu regretă nașterea copilului.[8]

Este într-adevăr important, pentru că, altfel, copilul are impresia că ei regretă tot, de vreme ce vor să-și anuleze cuvântul dat. El crede atunci că părinții anulează nu doar acordurile dintre ei, ci, totodată, și dragostea pe

---

8 F. Dolto, „Que leur dire quand on divorce...", *Le Nouvel Observateur*, nr. 675, 17 octombrie 1977, pp. 86-89.

care i-o poartă, cu atât mai mult cu cât este incitat să spună, în această situație: „Nu te mai iubesc" unuia dintre părinți, atunci când se identifică cu celălalt părinte. Și, cum în sinea lui are nevoie să-și iubească în continuare ambii părinți, dacă nu i se explică nimic, se petrece în el ceva care îi strică echilibrul profund.

Dacă părinții s-au iubit, dacă s-au dorit în momentul conceperii și nașterii copilului, nu trebuie să-și renege dragostea pe care i-o poartă, acum când își renegă iubirea pe care au avut-o odinioară unul pentru celălalt. Ar trebui evitat ca un copil să ajungă să-și închipuie că, de vreme ce părinții nu se mai iubesc, nu-l mai iubesc în el pe celălalt părinte — adică, cel puțin jumătate din viața lui proprie — chiar dacă fiecare dintre ei continuă să iubească în el partea pe care a conceput-o el însuși. Copilul are nevoie ca fiecare dintre cei doi părinți să-i spună: „Nu-mi pare rău că m-am căsătorit, chiar dacă acum este greu de divorțat, deoarece te-ai născut tu și fiecare dintre noi este atât de fericit că exiști, încât ne certăm care să te aibă mai mult"; sau, deoarece procedurile de separare a unor părinți necăsătoriți vor fi pe viitor destul de asemănătoare unui divorț: „Nu-mi pare rău că am trăit cu tatăl tău (cu mama ta), de vreme ce fiecare dintre noi este atât de fericit să te aibă, încât ne certăm să te aibă fiecare și mai mult."

Dacă un copil s-a născut din dorință fizică și nu din iubire, dacă s-a născut într-o clipă când trupurile genitorilor lui s-au împreunat fără ca ei să fie siguri că vor rămâne împreună, și atunci, cred, este important să i se spună asta, căci înseamnă că el a avut forța să vină într-un cuplu care nu era sigur că va dura. El este cel care a dorit să vină pe lume: nu a fost avortat, ceea ce dovedește că acest cuplu, care aparent nu se înțelegea, avea din ce-i da viață: prin urmare, cuplul respectiv deține răspunderea vieții lui. Influența reciprocă dintre două ființe care-și împărtășesc veghea și somnul nu este neglijabilă, deoarece comunicarea dintre inconștienturi se poate dovedi complet diferită de aceea pe care o prevedeau în timpul legăturii lor amoroase, lipsită de viață în comun.

În plus, nașterea copiilor poate fi punctul de plecare al unor dificultăți care, dacă acel cuplu ar fi fost steril, nu ar fi apărut. Este vorba aici de ceea ce psihanaliza ne-a permis să înțelegem: repetarea unor situații rău trăite de un părinte în propria lui copilărie. Dacă o a treia persoană ar discuta cu copilul de față cu părinții deveniți dușmani pătimași, ar fi important să-i spună: „Acest divorț și această suferință nu sunt inutile, de vreme ce te-ai născut tu, iar tu ești o reușită a acestui cuplu." Căci, chiar dacă un cuplu are greutăți din cauza copiilor, faptul de a avea o descendență este o reușită a cuplului.

Or, destui copii se simt vinovați de divorț din pricina complicațiilor aduse de însărcinările și responsabilitățile pe care existența lor le face să apese pe cei doi părinți. Ceea ce poate fi o încercare teribilă pentru ei. Își spun: „N-ar fi trebuit să vin pe lume. N-o să mă căsătoresc niciodată, ca să fiu sigur că nu voi face nefericiți alți copii." O asemenea culpabilitate apare în perioada pubertății. Este culpabilitatea de a te fi născut din acel cuplu. Nu ne temem îndeajuns de efectele vătămătoare ale acestei stări, nu pe termen scurt, ci pentru faza adolescenței, pentru clipa când tânărul va trebui să-și asume o relație de dragoste.

Unii autori afirmă că este necesar să spui copilului din ce motive divorțezi: „Tatăl tău bea", „Mama ta este prea geloasă și îmi face scene" sau „Tatăl tău se duce la altă femeie" („Mama ta trăiește cu alt bărbat"), pentru ca el să priceapă că este vorba de motive serioase.

Cred că motivele invocate de fiecare părinte separat — nu-i poți împiedica să le invoce — sunt totdeauna niște false motive, în orice caz pentru psihanaliști. Căci știm bine că, dacă un bărbat pretinde că s-a apucat de băutură după ce s-a însurat, de fapt, ori bea dinainte — iar soția lui, din motive personale (de pildă, era fiica unui bărbat care bea), avea nevoie să se mărite cu un bărbat care bea — ori, în acest cuplu, s-a produs ceva nou: maternitatea a făcut-o, probabil, pe femeie să-și neglijeze soțul — ceea ce se întâmplă foarte des.

Cât despre: „Mama ta e prea geloasă și îmi face scene", copilul asistă la unele scene, dar le ignoră cauza profundă. El nu este martorul a ceea ce face tatăl lui când lipsește de acasă. Vede doar pur și simplu că părinții se ceartă. Or, el își vede de asemenea și unii prieteni ai căror părinți se ceartă, dar rămân împreună. Certurile nu sunt un motiv de divorț, contrar a ceea ce crede multă lume. Motivul real al divorțului este că fiecare vrea să-și recâștige libertatea, fie libertatea sexuală, fie libertatea de acțiune, fie libertatea pecuniară, fără a mai fi obligat să audă reproșurile celuilalt, deoarece acum iubirea nu mai există și, mai ales, nu mai există acea dorință care face ca două ființe, în ciuda dezacordurilor frecvente, să aibă electivitatea de căutare sexuală una pentru cealaltă și, din motive ce niciodată nu sunt logice, justificabile,

să nu se poată despărți; pe scurt, să fie niște ființe care simt nevoia și totodată dorința de a rămâne împreună.

După părerea mea, orice justificare a divorțului este o falsă justificare. Dar ceea ce i se poate spune unui copil — și ceea ce îl inițiază în ce înseamnă viața adultului — este faptul că fiecare dintre părinți și-a asumat propriile responsabilități, inclusiv atunci când există un dezacord între intențiile lor: de exemplu, atunci când unul vrea să divorțeze și celălalt nu. Cel care vrea să divorțeze și-a asumat răspunderea. În calitatea lui de adult responsabil nu vede altă soluție, pentru continuarea vieții lui în stare salubră, decât divorțul.

La fel, copilul, care nu poate fi păcălit, simte foarte bine dacă cel ce nu vrea să divorțeze refuză din instinct al securității sau deoarece nu găsește pentru el însuși o soluție satisfăcătoare. Copilul simte foarte bine care este adevărul celui „viu", al celui ce vrea să divorțeze, dar și al „celui ce șchioapătă", „celui ce se târăște", „celui nevoiaș", care respinge divorțul pentru că nu mai știe să iubească un alt adult de sex opus. În realitate, orice divorț este o problemă de dorință lipsită de iubire, de dorință devenită obositoare, de dorință moartă între doi adulți. Copilul nu poate ști ce înseamnă dorința, deoarece este încă un copil. El crede că știe ce înseamnă iubirea, dar nu știe ce este iubirea legată obligatoriu de dorință la adult, nici ce este iubirea disociată de dorință la niște părinți care vor continua să aibă unul cu altul bune relații sociale și după ce au divorțat.

Copiii se pot mulțumi artificial cu ceea ce li s-a spus despre certuri, băutură și neînțelegerile aparente, conștiente, la care asistă; dar este mult mai greu pentru ei să asiste după aceea la convorbiri pașnice între părinți la

întâlniri la restaurant, cofetărie sau altundeva, la reuniuni familiale unde părinții par, cum spun ei, „că se iubesc mult". Sunt necesare așadar răspunsuri juste, în cuvinte care, concomitent, îl inițiază pe copil în viața rațională a adulților și-i justifică încrederea în sentimentul de responsabilitate asumat de adulți — cu atât mai mult dacă sunt divorțați, — chiar dacă el nu poate încă înțelege cu adevărat această responsabilitate. În vremurile noastre, există persoane divorțate care își reiau viața în comun după câte cincisprezece ani. Cum copiii își îngăduie acum să discute mai mult între ei despre divorț, ei sunt la curent cu asemenea situații.

O fetiță de cinci ani, pe care tatăl ei a anunțat-o despre intenția lui de a divorța și de a pleca de acasă imediat, a putut spune, după trei ani, că pierduse pe loc toate amintirile frumoase despre clipele petrecute împreună cu el ca să nu le păstreze decât pe cele urâte.

Care este întrebarea?

Părinții nu sunt totdeauna conștienți că în sufletul copilului are loc un proces dinamic despre care el nu poate vorbi deocamdată, dar care va da roade.

Cred că fetița a reconstruit ulterior totul. Să anunți ceva cuiva și să treci numaidecât la fapte este traumatizant pentru cel din urmă, căci la oameni actele sunt precedate totdeauna de proiecte. În cazul de față, tatăl și-a pus brusc copilul dinaintea unui fapt împlinit: ceea ce a spus s-a realizat numaidecât. Cred că asta a fost atât de mutilant pentru ea încât, pentru a suferi mai puțin de

absența lui neprevăzută, a preferat să nu păstreze decât amintirile urâte despre co-existența lor anterioară. Ceea ce îmi aduce aminte de un exemplu mai vechi, al unei fetițe de unsprezece ani, care nu avea încă menstră și căreia tatăl ei i-a spus că avea să se despartă de mama ei. Era o fetiță echilibrată, care știa deja să se controleze. Or, când el a anunțat-o, ea a scos un urlet de fiară rănită și a simțit o durere îngrozitoare în pântece. La prima menstră, a făcut o peritonită tuberculoasă și a rămas sterilă. Își va aminti mereu, spunea ea, de sfâșierea din pântec și de urletul de durere, căci urletul a fost concomitent. Tatăl ei tocmai îi spusese de despărțire, iar durerea a făcut-o să urle. Cred că, dacă lucrurile s-au petrecut întocmai, este pentru că vestea i-a fost anunțată într-o relație duală tată-fiică, în vreme ce ar fi trebuit să-i fie spusă într-o situație triangulată: atât de mamă, cât și de tată.

În cazul pe care l-am evocat, mama era de față, dar tatăl a fost cel care a vorbit.

Ceea ce contează este că, pentru copil, nimic nu a fost prevăzut și efectul a urmat imediat, ca și în exemplul meu. Între cele două cazuri, există o similitudine: anunțul despărțirii se face într-o atmosferă senină care, în ochii copilului, nu lăsa să se prevadă ceva, urmând executarea imediată.

Totuși, fetița de cinci ani spune că și-a mutilat toate amintirile frumoase în istoria ei, în vreme ce, la cealaltă, procesul de mutilare a feminității a început în corpul ei, în clipa revelării divorțului, proces care a continuat mocnit până în momentul pubertății; atunci, suferința s-a exprimat somatic prin peritonita tuberculoasă și sterilitatea pe viață.

Pentru copil este important să știe că divorțul este totdeauna un rău mai mic. Ca o operație chirurgicală care înlătură ceea ce nu mai este viu în trupul deja angajat într-un proces mortificant. Este tocmai situația cuplului când viața în comun a devenit insuportabilă pentru unul dintre soți sau, câteodată, pentru amândoi. Acest climat al vieții comune este purtătorul unei suferințe pe care divorțul are drept scop s-o curme.

Unii părinți, după ce le-au explicat copiilor că vor divorța, se miră că a doua zi aceștia par să fi uitat tot; de unde trag concluzia că explicația lor nu a servit la nimic.

Asta pentru că părinții nu le-au spus: „Ne-a luat multă vreme până ne-am hotărât să ne căsătorim și nici acum nu ne-am decis să divorțăm de pe o zi pe alta. Ne-am asumat multe răspunderi aducându-vă pe lume, acum trebuie să privim situația în față. Nu pentru că ne certăm în clipa asta lucrurile se pot desface numaidecât. Nu este ca atunci când te joci și zici: nu mă mai joc. Căsnicia este ceva prea serios. Dar asta nu înseamnă că ne-am răzgândit: lucrurile nu merg bine între mama ta și mine (tatăl tău și mine)."

Copiii trebuie să știe că părinții de fapt temporizează divorțul și nu recurg la el din capriciu.

Totuși, chiar și atunci când părinții spun că hotărârea lor s-a copt, unii copii zic că a doua zi au uitat.

Este treaba lor. Trebuie să li se spună: „Ai uitat pentru că ai vrut să uiți." Copiii trebuie lăsați totdeauna cu

fantasmele lor și cu felul lor de a reacționa, dar asta nu este un motiv pentru ca părinții să le cânte în strună. Adesea, copilul reacționează apucându-se să inventeze. Când fabulează că „o să mergem în America", părinții îi vor spune: „Știi bine că ne ducem în Normandia. Dar spune-le ce vrei prietenilor tăi dacă îți face plăcere." Copiii simt nevoia să fabuleze atunci când le este prea greu să-și asume ceva. Trebuie să li se spună adevărul, lăsând în seama lor modul de reacție la acest adevăr dacă el este prea dificil, iar ei simt nevoia să fabuleze.

Dacă cei doi părinți și-ar vorbi și le-ar vorbi copiilor despre proiectul lor de despărțire, în chip responsabil, copiii ar putea aduce mai ușor sugestii, nuanțe, modificări, ar putea face să evolueze proiectul în ceea ce-i privește. În aceste condiții, convenția (dacă este un divorț amiabil), propunerile (dacă este un divorț din culpă) ar fi formulate împreună cu ei, iar ei ar putea să spere că decizia va fi mai bine pregătită, așadar mai bine aplicată.

Într-adevăr.

Ai scris că legea nu prevede eventualitatea ca judecătorul să poată spune părinților, în anumite cazuri, că ar fi primejdios pentru copilul lor să divorțeze acum și că ar face mai bine să aștepte trei-patru ani[9]*. Voiai să spui astfel că există o perioadă deosebit de delicată în viața copilului care i-ar putea determina pe părinți să amâne procedura de divorț?*

---

[9] Cf. F. Dolto, *Solitude*, Paris, Vertiges-Carrère, 1985, p. 204.

Evocam perioada vârstei mici, de până la patru ani împliniți, dar, în situații precise, această perioadă se poate prelungi până când copilul împlinește unsprezece, doisprezece ani. În astfel de situații, ar trebui ca fiecare părinte, chiar acceptând să amâne divorțul, să fie prezent simbolic pentru copil; iar celălalt părinte să-i permită celui dintâi să fie prezent pentru copil, chiar dacă cuplul trăiește de-acum ca un cuplaj „socio-amical", ceea ce este exact contrariul neînțelegerii. De fapt, pentru copil cuplajul socio-amical dintre un bărbat și o femeie nu implică obligatoriu ca ei să se culce unul cu altul și ca amândoi să fie prezenți totdeauna în casă. Pentru el, chiar dacă unul dintre părinți nu mai este acasă, continuă să fie responsabil de educația lui.

Să se intereseze de copiii lui și să nu-i lase pe alții să-și asume rolul său este funcția simbolică și afectivă a părintelui absent din casă. Stă mărturie faptul că odinioară mulți copii al căror tată era în armată sau în colonii, trăind doar cu mama lor, aveau o relație epistolară cu tatăl. Sentimentul de responsabilitate paternă al unor tați care scriau câte o scrisoare pe lună fiecăruia dintre copii îi făcea simbolic mult mai prezenți pentru aceștia decât alți tați, prezenți în casele lor, dar fără a se interesa personal de educația copiilor. În ce-i privește, fiecare copil scria personal tatălui. Acesta întreținea astfel relații epistolare personalizate cu familia lui pe care o susținea pecuniar, ceea ce dădea un impact cu totul suficient funcției simbolice a tatălui.

Astăzi, există situații de fapt, datorate fie unor circumstanțe profesionale (care îi țin departe pe soț sau pe soție de căminul lor), fie unor aranjamente între cei doi soți, a căror viață sexuală și afectivă nu mai este satisfăcătoare. Astfel de situații nu infirmă legătura dintre copil și cei doi părinți ai lui, cu condiția ca ele să implice relații personalizate și regulate ale copilului cu fiecare dintre părinți, chiar dacă ele nu sunt necesarmente zilnice.

3

Funcția pozitivă a îndatoririlor

Dacă nu există exercitarea dublei autorități părintești, „părintele continuu[10]" este acela care ia hotărârile importante privind școlaritatea, orientarea, sănătatea copilului care locuiește cea mai mare parte a timpului cu el. Copilul are mult mai puține contacte cu „părintele discontinuu", care are, potrivit legii, un drept de vizitare și de supraveghere.

Nu va tinde copilul să creadă că părintele continuu a fost mai bine privit de judecător, cu alte cuvinte, că el are dreptate, în vreme ce părintele discontinuu a fost vinovat și este pedepsit?

Judecătorul ar trebui să-i primească pe copii și să le explice hotărârea pe care a luat-o. Aceasta suscită totdeauna, în realitate, interpretări false, atât la părinți, cât și la copii. Așa se întâmplă când suferi de ceva.

[10] Legea Malhuret (legea nr. 87-570 din 22 iulie 1987, privind exercitarea autorității părintești) a suprimat termenii „părinte căruia i se încredințează copilul" și „părinte căruia nu i se încredințează copilul". Ea a introdus noțiunea de „exercitare a autorității părintești": unul dintre cei doi părinți „exercită autoritatea părintească",

Judecătorul ar trebui, prin urmare, să explice motivele pentru care, date fiind condițiile materiale și cerințele legii, a fost obligat să decidă încredințarea copilului către unul dintre părinți — și asta, mai ales, pentru a satisface necesitățile timpului principal, timpul școlar — și să repartizeze zilele de vacanță și unuia, și celuilalt părinte.

Mi s-a întâmplat foarte des să discut cu unii părinți ca să le spun că acela dintre ei care ține copilul doar în vacanțe parcurge, în realitate, laolaltă cu el, perioada cea mai importantă pentru educația lui, spre deosebire de părintele care îl ține în timpul anului școlar.

celălalt „nu exercită autoritatea părintească", dacă nu cumva cei doi părinți nu sunt de acord cu dubla autoritate părintească. În acest caz — încă puțin frecvent — ea este exercitată de ambii părinți, iar domiciliul obișnuit al copilului este fixat la unul dintre ei. Actualmente, vechea terminologie pare să domine încă. În cartea de față, Françoise Dolto subliniază că orice terminologie referitoare la divorț este evident o terminologie de adulți care nu implică o legătură directă cu ceea ce poate trăi copilul înainte și după disocierea și dislocarea cuplului părintesc. Divorțul creează într-un fel, din punct de vedere juridic, „un părinte continuu", care asigură o permanență cotidiană, și „un părinte discontinuu", care apare în zile fixe, dispare și reapare din nou. Termenii „părinte continuu" și „părinte discontinuu" nu trimit câtuși de puțin la imaginile și funcțiile parentale interiorizate de copii, așa cum au fost ele degajate de Françoise Dolto în experiența sa clinică. În ceea ce o privește, ea a refuzat mereu să folosească termenii „părinte căruia i se încredințează copilul" și „părinte căruia nu i se încredințează copilul", preferând perifrazele: „părintele care deține timpul principal" și „părintele care deține timpul secundar". Cum această terminologie îngreunează textul, i-am adus aminte că ea însăși crease, cu multă vreme în urmă și în cu totul alt context, termenii „părinte continuu" și „părinte discontinuu". A acceptat să-i reia aici din comoditate. Acești termeni nu constituie câtuși de puțin un nou concept și nici nu pretind să fie (notă de I. Angelino).

Zilele săptămânii — adică timpul principal — copilul şi le petrece cu părintele care are cel mai puţin timp de consacrat într-adevăr educaţiei lui. Acest părinte este „paznicul de galeră", el se ocupă de dresaj. Dimineaţa, zgâlţâie copilul să se trezească, ca să meargă la şcoală, îl pune să mănânce în grabă la prânz, iar seara, tot în grabă, îl obligă să-şi facă temele. Aceasta nu este educaţie, ci dresaj: deprinderea de a te supune faţă de autoritatea şcolară.

Timpul vacanţei este mai educativ decât timpul şcolar, aşa încât părintele la care copilul stă cea mai mare parte a timpului este cel care are cea mai slabă influenţă educativă. Or, faptul ca atare nu este câtuşi de puţin înţeles. Am vorbit în acest sens de curând unei comisii şi toţi au încuviinţat dând din cap. În afara timpului şcolar, adultul are vreme să stea de vorbă, să facă anumite lucruri cu copilul. Atunci nici pentru părinte, nici pentru copil nu există obligaţia de a munci. Tot ce ţine de domeniul culturii, de o relaţie profundă se poate realiza doar în vacanţe şi la sfârşit de săptămână: acum este momentul unui contact veritabil cu părintele, în sensul gratuit al relaţiei dintre oameni. Nu este aşadar adevărat că părintele continuu ar fi avantajat. Cele două situaţii îşi au, fiecare, avantajele ei.

Auzim femei divorţate regretând că fostul lor soţ nu dă dovadă de inventivitate în jocurile, în plimbările de la sfârşit de săptămână şi se mărgineşte să meargă cu copiii la cumpărături în supermarket. Ele şi-ar dori un ajutor educativ, cultural din partea foştilor soţi în asemenea momente.

Ceea ce contează cu adevărat nu este ce fac sau ce nu fac părinţii; iar judecătorul ar trebui să le spună copiilor: „Voi sunteţi cei care trebuie să vă luaţi viaţa în mâini, părinţii au doar menirea să vă pregătească." Aceasta este responsabilitatea părinţilor; judecătorul decide atribuirea acestei responsabilităţi potrivit unui timp principal şi unui timp secundar.

În legea nouă[11], ar fi fost mai bine să se folosească termenul de „răspundere părintească" decât acela de „autoritate părintească". Termenul autoritate nu mai corespunde personalităţii reale a părinţilor actuali. Adulţii nu mai au autoritate, iar copiii îşi dau prea bine seama de carenţele de autoritate ale părinţilor. În schimb, ei ştiu că părinţii sunt *răspunzători* pentru ei; folosirea termenului „răspundere" ar permite mai uşor părinţilor şi copiilor să se lase ajutaţi de altcineva. Sunt din ce în ce mai numeroase cazurile când părinţii au atât de puţină autoritate, încât se înscrie de la sine în grupul „părinţilor bătuţi" care, în prezent, creşte de la o zi la alta. Ce *quid* are autoritatea dată de judecător, atunci când părinţii nu o au?

În cursul dezvoltării, de la vârsta de sugar până la adolescenţă, copilul se construieşte după nişte repere. Insişti în scrierile tale asupra anumitor momente structurante care ar trebui să ducă la renunţări necesare, întemeind progresiv autonomia persoanei. Există vârste când ar fi preferabil, fiecare caz rămânând unul particular, ca un copil să fie încredinţat mai curând mamei sau mai curând tatălui?

[11] Cf. nota precedentă: legea Mahluret.

Da. Pentru copilul de până la patru ani, există chiar o dominantă, aceea a necesității ca mama lui să fie prezentă, dacă ea s-a ocupat de copil încă de la naștere, dacă ea este mămica lui.

Îmi vine în minte cazul unui cuplu care s-a despărțit și unde tatăl fusese acela care se ocupase tot timpul de copil. Mama a revendicat copilul pentru că ea era mama. Or, „mămica" fusese tatăl care stătea acasă[12], în vreme ce mama își câștiga existența în afara căminului. Ea pleca așadar dimineața și venea seara; nu era câtuși de puțin mămica obișnuită a copilului. Trebuie să privim prin urmare fiecare caz în particularitatea sa.

Când copilul este crescut de o persoană salariată și nu de mamă, nu văd deloc de ce ar trebui încredințat mai degrabă mamei decât tatălui, dacă acesta își petrecea mai multă vreme cu el când era mic și dacă e de acord ca aceeași persoană salariată să se ocupe de copil. Aici este vorba de copiii mici. Putem vorbi de „copii mici" chiar până la vârsta de trei sau patru ani. În general, până la această vârstă, perioada majoră a încredințării ar trebui să fie atribuită „mamei-mămici". Dar, așa cum am subliniat deja, copilul are nevoie mai ales de locul unde a trăit până atunci, care este pentru el ca o „mămică", un fel de anvelopă spațială a siguranței lui. Când celălalt soț vrea să-l vadă pe micuț, ar trebui, după opinia mea, să-l viziteze în cadrul unde copilul domiciliază în mod obișnuit.

[12] Cf. F. Dolto, *Tout est langage*, Paris, Vertiges-Carrère, 1987, p. 96: „Există tați care sunt tați doici pentru copilul lor, întrucât lucrează la domiciliu sau sunt șomeri sau își pregătesc teza în timp ce soția lor este obligată să meargă la slujbă și să se întoarcă seara: ei bine, acestor tați copiii le spun «mami», iar mamei îi spun «tati»."

Pentru copilul de la cinci ani în sus — băiat sau fată — ar fi preferabil ca mama și tatăl să aibă, fiecare în parte, propria sa viață afectivă și sexuală, pentru ca acest copil să nu fie pus în situația de a se considera și copil, și totodată soț al mamei sau al tatălui său, ceea ce îi blochează dinamica de structură. Este primejdios ca fantasma de a fi soț să se vadă confirmată de realitate.

Pentru copil este totdeauna preferabilă o situație triunghiulară. Este mai bine pentru copiii de ambele sexele ca mama să se fi cuplat din nou, mai ales dacă, în ce-l privește, tatăl trăiește singur. La fel, este mai bine pentru copiii de ambele sexe, dar mai ales pentru băiat, ca tatăl să se fi cuplat, atunci când mama trăiește singură[13]. În schimb astăzi băieții încă sunt lăsați, în principiu, cu mama lor, fie că e singură sau nu, și asta până la doisprezece, treisprezece, paisprezece ani. Pentru băiat, asemenea situație instalează prerogative de drept asupra mamei, mai ales dreptul — generalizat — de a se răsfăța pe genunchii ei sau în pat, răsfățuri care, poate, se ignoră ca fiind sexuale (când, de fapt, ele repetă sexualitatea infantilă).

[13] Juris-clasor civil, Paris, Éditions techniques, 1987, Divorț, consecințe ale divorțului pentru copii, 8, 1982, art. 286 până la 295 din Cod civil, fasc. 1, nr. 49:

„Elemente privitoare la părinți: anturaj. — Poate fi favorabil (tatăl ajutat de părinții săi, *Cass. civ. II, 10 febr. 1971: J.C.P. 71, ed. G. IV 72 — 14 nov. 1973, Bull. civ. II*, nr. 291) sau, dimpotrivă, nefast (concubinaj, dacă nu este proiectată recăsătorirea ulterioară. *Cass. civ. II, 20 ian. 1967: D.S. 1967, 415*). Este adevărat că s-a susținut de asemenea că ar fi preferabil pentru «copil să trăiască alături de acel părinte care și-a reluat viața de cuplu» (*Mme Dolto, Le Monde*, 4 aprilie, 1978)."

De remarcat că avem aici una dintre rarele dăți când juris-clasorul ține seama de avizul unui psihanalist, în ocurență Françoise Dolto, într-o problemă referitoare la divorț și copii.

Când cresc, aceste mame se plâng că nu o mai pot „scoate la capăt" cu ei.

În realitate, e și mai rău. Sunt perverțiți la fel ca și mama lor. Ea nu mai este unificată, nu mai este o cetățeană. Este o sclavă a copiilor ei băieți și o rivală a copiilor ei fete.

Dar, chiar dacă mama s-a recăsătorit, ar fi important ca tatăl să fie cel care preia răspunderea fiului său, când acesta are cinci, șapte ani. Băiatul are nevoie de tată pentru dezvoltarea lui de bărbat și de viitor tată. Dacă tatăl renunță să se ocupe de el, îl obligă „să se lipească" de mama lui și de bărbatul ei, când ea are unul; ceea ce este dăunător.

Încă și astăzi, opinia publică și magistrații nu concep ca autoritatea părintească să fie atribuită tatălui, înainte ca fiul său să fie destul de mare. Mă gândesc la cazul recent al băiatului care, la doisprezece ani, a ales să se ducă la tatăl lui și să rămână cu el. A fost o problemă despre care a vorbit și presa, făcându-se ecoul discuțiilor și comentariilor.

Povestea aceasta a împins întreaga Franță la reflecție. Ea dovedește, din fericire, că tinerele generații sunt mai dinamice decât cele mai în vârstă.

Ai putea să evoci acum situațiile în care mama și tatăl rămân singuri?

În acest caz, ar fi preferabil ca băiatul, începând de la vârsta de cinci sau șapte ani, dacă suferă de o întârziere

afectivă, să meargă să stea cu tatăl, iar fata cu mama, dar numai cu condiția, în ultimul caz, ca mama să nu se dedice în întregime fiicei sale, pentru a nu-i oferi imaginea unei femei-victimă, căci astfel ar deveni un obstacol în evoluția copilului.

Ce rol pot juca familia și prietenii?

Este important ca un copil să știe că mama lui nu este nicidecum o persoană singură din punct de vedere social și sexual, la fel și tatăl; că în jurul lor există fie un grup etnic, fie niște prieteni, fie o familie. Rolul acestora este foarte important. O fată poate simți nevoia să le vadă pe femeile din familia tatălui ei mai mult decât pe femeile din familia mamei. Este cert că o fată are nevoie de femei pentru a continua să se construiască, chiar dacă locuiește singură, cu părintele masculin. Un băiat are nevoie de bărbați pentru a se construi, chiar dacă a fost încredințat mamei. Frecventează mama destui bărbați pentru ca băiatul ei să izbutească să se formeze, sau el nu este înconjurat decât de femei dinspre partea mamei? Iată întrebarea care se ridică.

În ceea ce-l privește pe tată, dacă el este oarecum „știrbit" în rolul lui față de copil, ar putea alți bărbați să-l primească pe copil? În acest caz, ar fi nevoie de o înțelegere între judecător și tatăl incapabil să-și asume fiul. Dacă, de exemplu, tatăl este bolnav mintal sau alcoolic sau instabil sau nu stă niciodată acasă, ar trebui să se ajungă la o înțelegere pentru ca rude din partea tatălui, printre care există modele masculine, bărbați, să poată primi copilul în ziua de vizită a tatălui, când acesta este absent sau incapabil să-l primească. Dacă, de exemplu,

tatăl nu mai are mamă și nu are nici soră, este foarte important ca fiica lui să cunoască acele persoane feminine pe care tatăl ei le stimează și le prețuiește din punct de vedere social. Căci ea are nevoie de modele prețuite de mamă, dinspre partea mamei, dar și de femei prețuite de tată, dinspre partea tatălui, fără ca acestea să fie obligatoriu amantele tatălui, ci persoane care slujesc ca model în dezvoltarea ei.

Tocmai ai subliniat importanța ambianței familiale și sociale a copilului. Adesea, mai ales dacă divorțul a fost declanșat de o legătură a fostului soț, părintele continuu traversează o perioadă când nu are nici dorința, nici timpul, nici, poate, posibilitățile materiale de a duce o viață socială.

Da; de aceea, ar fi foarte important ca structurile sociale, instituțiile să permită femeilor și bărbaților divorțați să aibă acele ocupații care le fac plăcere: să practice sporturi, să se distreze. Va trebui ca mama (tatăl) să poată pleca de lângă copil pentru a se ocupa de ea însăși (de el însuși). Căci atunci, chiar dacă viața afectivă a părintelui continuu este „amorțită", copilul crește într-o situație oarecum triunghiulară: în preajma copilului există viața socială a mamei (a tatălui) și plăcerea pe care aceasta (acesta) o găsește în anumite activități.

Oricum, ar fi preferabil ca în cele din urmă în casă să existe câte un adult din fiecare sex. Dacă nu se dezvoltă în casă alături de câte un reprezentant al fiecărui sex, copilul poate contracta un soi de hemiplegie simbolică. Situația se poate compensa atunci când în anturajul familiei există o familie prietenă: un naș, un unchi, o mătușă, prieteni la care copilul se poate duce și pe care mama lui nu e geloasă. „Dar ce găsești la mătușa ta mai mult decât la mine, că tot ce-ți spune ea are atâta importanță?", zic unele mame. Copilul se căznește să răspundă: „Are un soț", și exact acesta este motivul pentru care femeia respectivă reprezintă o referință pentru el.

Când sunt mai mulți copii, este preferabil să fie încredințați toți aceluiași părinte sau să fie separați?

De fiecare dată, este vorba de cazuri particulare. Când sunt mici, legitim este să nu fie separați. Când cresc, nu e totdeauna sigur că trebuie să trăiască împreună, căci aceasta poate favoriza situații prea exclusive, ceea ce este primejdios la pubertate, mai ales între un frate și o soră.

Faptul de a încredința mamei, în majoritatea cazurilor, autoritatea părintească nu favorizează la copil percepția unei mame atotputernice?

Este mai ales cazul mamelor care nu mai au contacte cu societatea. Nimic nu este mai teribil pentru copii, decât o mamă care le-ar putea spune: „Am sacrificat totul pentru voi", adică o mamă care să fi trăit ca o văduvă falsă sau ca o falsă fată bătrână, sub pretextul că a avut grijă de copii. Repercusiunile se văd pe termen lung, nu doar la copii, ci, mai târziu, în familia nepoților: îi bântuie sentimentul că au fost sadici. Sunt niște copii care cred că și-au „sadizat" mama. Și nu am impresia că fostul soț ar avea vreo vină aici. Situația creată prin ho-

tărârea de divorț a generat fenomenul: o mamă ce are toate puterile și toate datoriile și care își duce viața ca și cum nu ar avea nici o libertate. La fel ar fi stat lucrurile oricine ar fi fost bărbatul de care divorțase.

Este totuși de mirare că, odinioară, cei mai mulți judecători, care erau bărbați, nu încredințau „grija" copiilor, în principiu, decât femeilor.

Mulți judecători pe probleme matrimoniale sunt astăzi femei. Am citit că acestea încredințează taților autoritatea părintească mai ușor decât judecătorii bărbați.

Exact ce-ți spuneam. Se pare că judecătorii bărbați au acordat mai mult femeilor încredințarea copiilor. Ca și când, din punctul de vedere al unor bărbați, era normal ca bărbații să se debaraseze de educarea copiilor, lăsând-o în seama femeilor, și să nu-și poată asuma educarea copiilor, când o părăseau pe „legitima" cu care avuseseră copii.

De altfel, în lumea occidentală, prea mulți bărbați încă mai cred că sămânța lor îi dăruiește femeii un copil, iar ei nu mai sunt responsabili după aceea.

Anna Freud, Solnit și Goldstein propuneau ca, în cazul „conflictului de loialitate", părintele căruia i s-a încredințat copilul „să aibă dreptul de a decide dacă este sau nu de dorit pentru copil să primească «vizitele celuilalt părinte»", care „nu ar trebui așadar să dispună de un drept de vizită legal și impus". „Statul nu ar trebui nici să favorizeze, nici să rupă relația dintre copil și celălalt părinte, relație pe care adulții respectivi au prejudiciat-o deja considerabil. Acest mod de a proceda ar lăsa în seama părinților răspunderea a ceea ce în fond ar putea să rezolve prin ei înșiși[14]."

De necrezut! Căci este o datorie absolută a celuilalt părinte să-și viziteze copilul: nimeni nu se poate pune de-a curmezișul datoriei cuiva.

Ei spuneau că asta ar fi necesar „în scopul de a proteja securitatea relației în curs dintre copil și părintele căruia i-a fost încredințat[15]."

Securitatea acestei relații nu se protejează privând copilul de cunoașterea celuilalt părinte. Dimpotrivă, am avea în față perspectiva unei foarte grave insecurități viitoare, prezentă încă de la punerea în aplicare a unei asemenea măsuri, pentru că este vorba de anularea unei părți a copilului, prin care îi este semnificat implicit că celălalt părinte este o persoană devalorizată și vinovată. Ce vrea să însemne securitatea obținută cu prețul anulării unei părți din sine? Este ca și cum ai încerca să reunifici copilul dându-i un singur părinte, o singură persoană. Adică o regresie. Ca și cum cel de-al treilea nu ar mai fi decât placenta, nu o persoană. Ca și cum cel căruia i s-a încredințat copilul — fie el bărbatul sau femeia — i-ar fi de ajuns copilului. Ca și cum, atunci când mama este cea căreia i s-a încredințat copilul, acesta nu ar avea nevoie de tată, deoarece „de tată te poți lipsi". Cu certitudine, nu te lipsești

[14] J. Goldstein, P. Freud, A. Solnit, *Dans l'intérêt de l'enfant?*, Paris, Ed. ESF, 1980, pp. 44-45.
[15] *Ibid.*, p. 45.

de ceea ce este „hrănitor". Dar cei pe care i-ai citat numesc „hrănitor" doar ce se petrece în timpul școlar, în vreme ce există și un timp al culturii și educației, la fel de „hrănitor" într-un sens.

Oricum, divorțul are repercusiuni asupra reperelor afective. Și nu spunându-i copilului: „Nu e nici o problemă că nu-ți vezi decât un singur părinte", îl ajuți să-și asume greutățile, ci, dimpotrivă, spunându-i: „Sunt niște probleme, de când părinții tăi s-au despărțit. Ți-e greu să-i iubești pe amândoi, căci crezi că unul dintre ei este mai nefericit decât celălalt și că acest celălalt l-a făcut nefericit pe primul." Asemenea discuții ar trebui purtate nu de judecător, ci de persoane laterale, care ar putea să stea de vorbă cu copiii și să-i asculte.

Cum am spus mai înainte, copiii au nevoie de un continuum spațiu-timp, de continuumul afectiv și de continuumul social.

Deseori, părintele continuu încearcă să afle ce a făcut copilul, ce s-a întâmplat, când acesta se întoarce din weekend-urile sau sejururile petrecute la părintele discontinuu. Pe tema asta, remarci: „Când părinții sunt despărțiți și copilul stă cu tatăl lui, el nu mai știe cum e să stai cu mama. Și mama îi spune: Ce-ai făcut la tatăl tău? Copilul nu știe ce să spună. Sau stă cu mama și nu mai e la fel ca atunci când e cu tatăl lui: este altundeva și altfel. Și pe urmă, de ce ar privi-o așa ceva pe ea? Este doar tatăl lui personal (sau al ei, dacă e vorba de o fată)[16]*." Există o frecvență optimă a „dreptului de vizită"?*

[16] F. Dolto, *Solitude, op. cit.*, p. 202.

Nu suport să aud cuvântul „drept" de vizită. Există o datorie de vizită pe care părintele discontinuu trebuie s-o satisfacă. Câtuși de puțin un drept. Termenii ar trebui schimbați.

Am folosit termenul „drept de vizită" înscris în sentințe.

Pentru a avea efect asupra părinților și copiilor, ar trebui să spunem, de fiecare dată, *datoria de a vizita* în loc de „drept de vizită".

Cel mai des, părintele căruia nu i s-a încredințat copilul trebuie să-i dedice acestuia două sfârșituri de săptămână pe lună, ca și jumătate din vacanțele școlare, dar această repartiție nu are nimic obligatoriu. Este vorba de o practică obișnuită a tribunalelor, însă frecvența poate crește: unii judecători, specializați în probleme matrimoniale, acordă în plus una sau două miercuri pe lună.

După părerea ta, două zile pe săptămână, adică o sută patru zile pe an, ar reprezenta timpul minim pe care copilul ar trebui să-l petreacă cu celălalt părinte[17]*. Astfel ajungem aproape la numărul total de zile pe care îl acordă de obicei judecătorii.*

Totuși, se întâmplă ca părintelui discontinuu să-i fie imposibil să satisfacă ceea ce eu voiam să fie recunoscut drept „datorie de vizită", fie din cauza părintelui continuu, fie din cauza copilului, care prezintă reacții somatice în momentul vizitei. Atunci, copilul este acela care

[17] Colocviul internațional „L'enfant du divorce et son père", Paris, 31 martie - 1 aprilie 1978, Pitié-Salpêtrière, p. 34.

„nu permite" părintelui discontinuu să vină să-l vadă. În acest caz, s-ar putea preciza ca timpul care nu a fost folosit în cursul anului să fie regrupat.

Te gândești la un forfait?

Exact, un forfait de timp, organizat potrivit posibilităților geografice, distanței unora față de ceilalți.

Ai putea să precizezi ce înțelegi prin „reacțiile psihosomatice" ale copilului în timpul vizitelor?

Emoția de a se întâlni cu părintele pe care de obicei nu-l are în preajmă poate să-i provoace voma: e o reacție psihosomatică. Pentru copil, este un limbaj vărsarea conținutului stomacal, asociat inconștient cu „mama", ca să fie pregătit să-l asimileze pe „tata", adică acel altul care nu trebuie să intre în conflict cu primul părinte. Copilul elimină atunci tot ce se află în el ca să nu izbucnească înăuntrul lui o explozie, o bătălie. Bineînțeles, acest limbaj copilul nu l-ar putea explicita verbal.

Mai sunt citate de asemenea: dureri de burtă, de cap, pusee de febră sau dureri de genunchi.

„Inconștientul este structurat ca un limbaj": există părți ale corpului nostru expresive, fără s-o știm, în chip specific.

Ești de părere că medicii curanți, cei mai solicitați să elibereze certificate medicale, ar trebui să cunoască mai bine asemenea manifestări și să le explice copilului?

Bineînțeles! Pentru medic, ocazia de a elibera un certificat medical este cea mai indicată tocmai ca să nu procedeze astfel și să discute cu copilul despre ce înseamnă simptomele lui. Sau să schimbe complet conținutul certificatului. Medicul ar putea foarte bine să scrie de fapt: „Certific că acest copil mi-a spus că este foarte emoționat când își vede tatăl, asta îi întoarce stomacul pe dos. Este peste puterile lui. Vomează, dar nu pentru că nu și-ar iubi tatăl, ci pentru că este tulburat să-l revadă după atâta vreme." Dacă ar scrie așa, efectul ar fi formidabil.

Astfel de simptome psihosomatice nu sunt niciodată semn rău. Ele reprezintă un limbaj ce trebuie decriptat și făcut inteligibil pentru copilul al cărui corp exprimă ceea ce cuvintele nu pot spune.

Totuși, ele sunt interpretate foarte des ca un semn prin care copilul refuză să-l vadă pe celălalt părinte.

Limbajul este totdeauna pozitiv; dar, când copilul este bolnav, mama poate crede că este din pricină că prezența tatălui nu-i priește. De altminteri, este probabil că, dacă ar fi fost încredințat tatălui, copilul ar avea aceleași simptome văzându-și mama doar rareori. Fenomenul nu se datorează persoanei respective, ci unei anume situații. Într-adevăr, câteodată unui copil care locuiește singur cu mama lui îi este imposibil „să-l aibă pe tatăl lui de-a binelea", deoarece modul în care mama îl face să trăiască relația cu fostul ei soț tulbură complet tranzitul și viața vegetativă a acestui copil. Copilul este perturbat dacă mama îi vorbește despre tatăl lui ca despre un om periculos sau nepăsător, pentru că nu prea părea să se ocupe de el când era mic. Dar firesc este tocmai ca tatăl

să nu se ocupe de copilul mic: nu este rolul unui bărbat. Că nu se ocupă de sugar, că nu-i vorbește nu înseamnă că nu-l iubește. Foarte des, tatăl are nevoie ca mama să procedeze în așa fel încât bebelușul să fie interesat de el pentru ca, la rândul lui, să se intereseze de copil. Abia când copilul ajunge la vârsta mersului — optsprezece luni — bărbații normali din punct de vedere viril încep să se ocupe de el. Cei care se ocupă de copiii mici sunt, în genere, majoritar marcați de feminitate și, ca să spunem astfel, geloși că purtătoare sunt mamele.

Cred că ar fi foarte important pentru viitorul copiilor unor părinți divorțați sau despărțiți ca, în anume locuri neutre, niște medici să-i ajute pe acești copii să se înțeleagă pe ei înșiși în limbajul non-verbalizat, care este limbajul corpului.

Pe de altă parte, după părerea mea, medicii ar putea să certifice, în cabinetele lor, că, „potrivit spuselor mamei", reacțiile psihosomatice nu se produc la copil decât atunci când își vede tatăl; și că de aici se poate deduce că el indică prin respectiva tulburare ceva ce nu știe să spună. Medicii pot chiar sugera un cumul de zile de petrecut cu tatăl în locul vizitelor intermitente, copilul suferind că nu-și vede tatăl decât o dată la cincisprezece zile.

Cred că pediatrii sunt tot mai sensibili la astfel de situații. Când dau un certificat, ar trebui să precizeze că mama i-a informat asupra circumstanțelor în care apar tulburările copilului.

De aceea cred în posibilitățile pe care le oferă hotelul de zi pentru copiii care trebuie să-și aștepte părintele ce le face vizita. Un asemenea hotel a fost pus pe picioare de o fundație, la Paris, cu sală de jocuri, spații de întâlniri. Sunt acolo și educatori. În astfel de locuri, un copil

și-ar putea aștepta tatăl în ziua prevăzută pentru vizită. Iar în ziua aceea ar trebui ca mama să nu aibă dreptul să țină copilul cu ea. Mamelor să li se spună că nu au voie să-și țină copilul lângă ele în ziua rezervată tatălui. Dacă nu vrea să-și vadă tatăl, copilul trebuie încredințat în ziua aceea unui unchi, unei mătuși, unui naș.

Am văzut de nu știu câte ori mame care făceau ochii mari la ideea că aveau să fie castrate și ele, ca și copilul, când acestuia i se va spune: „Mama ta nu-ți aparține". Căci, sub pretextul că mama a divorțat, copilul a devenit continuumul păzitor al acesteia.

O mamă, pe care am văzut-o conștientizând problema, a hotărât să-și încredințeze unei prietene copilul, în ziua prevăzută pentru vizita tatălui. Seara, când a venit să-l ia, copilul a întrebat-o: „Ce-ai făcut astăzi?". Și ea i-a răspuns: „Nu trebuie să știi tu. Am și eu libertatea mea, sunt femeie." Iată o manieră de a proceda care nu lasă descoperit flancul spre acea formă de perversiune a mamelor care vor să-și departeze copilul de datoriile lui față de tată.

Din păcate, toate acestea sunt doar implicit conținute în lege, care nu precizează că, în ziua de vizită a tatălui, mama nu ar trebui să țină copilul lângă ea, fie că tatăl vine sau nu să-l viziteze.

Societatea trebuie s-o ajute pe mamă să nu-l împiedice pe tată de a-și satisface datoria de vizită. Dacă nu, rămânând doar cu mama, copilul — fată sau băiat — crede că are drepturi asupra ei: îngemănat cu ea, el se descoperă, treptat, tot mai captiv într-o existență dusă alături de o falsă soră bună.

Preconizezi ca, atunci când copilul riscă să răspundă printr-un limbaj corporal, este neliniștit sau nu vrea să

meargă cu părintele celălalt, părintele continuu să nu-l țină în nici un caz în preajma lui în ziua aceea?[18]

Este foarte important ca părintele cu care trăiește în mod obișnuit să-i spună în ziua respectivă: „Nu pot să stau astăzi cu tine, pentru că este ziua pe care i-o datorezi tatălui tău (sau mamei tale)." De fapt, copilul este dator tatălui său, mamei sale, aceluia dintre cei doi care nu-l ține în mod obișnuit.

Părintele continuu trebuie așadar să respecte, la rândul lui, acest timp și acest spațiu, nefiind de față în ziua aceea — fie că copilul refuză să-l vadă pe părintele celălalt, fie că, dimpotrivă, acesta nu vine. Tocmai atunci când părintele nu vine, copilului îi e greu să rămână singur acasă. Mai ales de aceea, preconizez existența unui spațiu neutru în fiecare oraș, un fel de „club de copii". În funcție de numărul copiilor așteptați, vor fi acolo mai mulți sau mai puțini educatori. Copiii ar veni să-și petreacă aici ziua când părintele discontinuu trebuia să vină să-i vadă, în special atunci când se știe că nu vine niciodată. Părintele continuu nu trebuie să fie cu copilul în ziua respectivă, pentru ca acesta să simtă că legea contează și că el trebuie să respecte legea, chiar dacă părintele discontinuu nu-și face datoria de a-l vizita.

Există copii pe care asta îi îmbolnăvește, ceea ce din punct de vedere psihosomatic este adevărat; prezența unui medic în astfel de „locuri neutre" s-ar putea avea în vedere. Copilul s-ar putea îmbolnăvi aici, înțelegându-și reacția. Dacă vederea tatălui sau a mamei lui îl face să vomite, o va face și acolo, iar o persoană neutră — un infirmier, o

[18] *Ibid.*, p. 9.

infirmieră — îi va explica ce înseamnă să „ți se întoarcă stomacul pe dos" când trebuie să-ți vezi celălalt părinte.

Pentru un copil este foarte important să fie ascultat în maniera lui de a suferi și de a se exprima, ceea ce nu trebuie să fie un pretext pentru ca părintele continuu să se creadă obligat să-și asiste copilul în ziua respectivă. Nu este vorba de a-l elibera pe părintele continuu, ci de a-l obliga pe copil să-și facă *datoria de copil al unui cuplu*. Cred că, în realitate, un copil *și-a ales* părinții și că are datorii față de ei amândoi, tot așa cum părinții au datorii față de el.

Datoria de vizită a părintelui la copil este o datorie de responsabilitate. Pe de altă parte, copilului mic trebuie de asemenea să i se spună că el *și l-a ales* pe acest părinte ca să vină pe lume. Lucrez în creșe cu copiii sub trei ani. Or, atunci când li se spune că ei și-au ales părinții, le văd ochii lucindu-le: se redresează numaidecât, se simt ei înșiși, la locul lor.

Prin urmare, datoria de a vizita face cumva apel la conștiința morală a părintelui, în vreme ce datoria de a-și aștepta părintele trebuie educată la copil?

Da. Copilul mic trebuie să fie instruit asupra acestei datorii. Trebuie să i se spună că nu are dreptul să-și facă rău singur; este o afirmație structurantă pentru el. Nu are dreptul să facă rău unui părinte pe care îl iubește, pentru că își face rău astfel și lui însuși. Și este de ajuns să adaugi: „Când vei fi mai mare, îl vei înțelege; îți spun asta acum, pentru că ăsta este adevărul."

Dar părinții înțeleg și ei că trebuie să-i explice copilului?

Dacă li se sugerează să-i spună copilului: „Când vei fi mare, vei înțelege; până atunci, eu trebuie să ți-o spun", aceasta vorbește părții „copil" din ei înșiși, care refuza să-l audă. Căci părinții se proiectează pe ei înșiși în copilul lor: își închipuie că la trei ani un copil nu are nici o datorie. Când, de fapt, el are datoria să nu se otrăvească, să nu se mutileze, precum și datorii care depind de tabuul anal; să nu-l mutileze pe altul, nu mai mult propriul corp decât pe al altuia. Nu avem drepturi asupra propriului nostru corp: pentru că acesta face parte dintr-o relație de iubire în trei și pentru că suntem pentru ceilalți un obiect, chiar dacă nouă înșine puțin ne pasă de propriul nostru corp.

Animalele au instinctul de conservare. Instinctul de conservare, la om, derivă din tabuul de a nu dăuna intenționat propriului corp, sub pretextul de a-i face în necaz unuia dintre părinți. Să ne gândim la Morcoveață. Copiii se simt obiectul cuiva și își spun: „Ei bine! Ca să-ți fac în ciudă, n-o să mănânc." Sau: „Ca să te necăjesc, o să mă arunc pe fereastră; mă sinucid." Câți adolescenți se sinucid ca să le facă în necaz părinților! Asta pentru că nu au fost marcați de legea de a nu-și face rău lor înșiși — ceea ce educația nu mai transmite câtuși de puțin. La școală nu se face nimic care să semene a educație. Educația națională nu oferă nici măcar formarea datoriilor față de tine însuți. Altădată, educatorii îi învățau pe copii cu deprinderile de curățenie: să nu înghită, de exemplu, ouă de viermi rozându-și unghiile. Copiilor li se preda așa ceva și totuși nu exista nici o noțiune despre microbi în epoca aceea. În vreme ce astăzi, când se știe că sub unghii există microbi, ouăle a tot felul de „mizerii", copiii sunt lăsați să-și roadă unghiile, să nu se spe-

le pe mâini. Curios! Am văzut cum într-o țară din America Latină — una dintre acelea despre care se spune că nu au ajuns la nivelul nostru de civilizație — copiii răspund de curățarea pantofilor la școală. La intrarea în școală, există cremă și perii. Li se arată cum să facă. Nu li se va spune vreodată că părinții trebuie să le dea pantofii cu cremă. Este datoria lor. Pe când la noi, mama face pantofii. Un copil de șase ani poate să-și facă singur pantofii; și chiar unul mai mic. Un copil de trei-patru ani e perfect în stare să aibă mâinile curate, la fel pantofii, și să se pieptene când se duce la școală.

La oameni, educația corespunde instinctului de conservare de la animale — educația fiind susținută de cuvânt.

Un copil își pierde reperele dacă părintele discontinuu nu-și face ceea ce spui tu că este datoria de a-l vizita în zile fixe și știute dinainte?

Nu știu dacă e necesar să existe zile fixe, dar, oricum, trebuie ca zilele să fie dinainte cunoscute copilului. El să le știe și vizita să aibă efectiv loc. Este exact ca pentru copiii de creșă de la Ajutorul social în copilărie[19]; părinții spun că vor veni duminică, copilul se pregătește; iar ei nu vin. Se întâmplă des asta. Atunci, copiii se de-

[19] Despre lucrul cu copiii de la Ajutorul social în copilărie, plasați în creșe, cf. F. Dolto, *La Cause des enfants*, *op. cit.*, pp. 588-595; *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, vol. II, *op. cit.*, pp. 98-101; *Totut est langage*, *op. cit.*, pp. 88-89; *Dialogues québécois*, *op.cit.*, pp. 51-53, 107; *Solitude*, *op. cit.*, p. 162, 206-207; F. Dolto, J.-D. Nasio, *L'Enfant du miroir*, Paris, Rivages psychanalyse, 1987, p. 67; *Enfants en souffrance*, *op. cit.*, pp. 178-226; *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, vol. I, Paris, Éd. du Seuil, 1982, pp. 135-136.

labrează din punct de vedere structural; devin treptat psihotici.

Reperele în spațiu și timp le sunt necesare tuturor copiilor; asemenea repere sunt ale omului viu. Copiii au repere de spațiu și timp asociate unor relații umane precise și unor cuvinte care le respectă spațiul și timpul. Dacă părinții nu vin să-i vadă când au promis, trebuie să li se explice asta copiilor prin cuvinte. Tot ceea ce nu este semnificat prin cuvinte ține de animalic și de non-umanizat; tot ceea ce se spune în cuvinte este umanizat.

Totuși, părintele continuu poate să nu aibă chef să-i explice absența părintelui celuilalt, mai ales dacă el însuși a suferit în trecut văzându-l că nu se ține de cuvânt.

Într-adevăr, câteodată este greu. Totuși, părintele continuu, mama de exemplu, îi poate spune copilului: „Îl așteptai pe tata. Nu știu ce s-a întâmplat. N-a venit. Îți pare rău, poate că ești furios. Tata nu-și dă seama că vizitele lui sunt importante pentru tine. Dacă vrei să-i scrii sau să-i trimiți un desen, poate va pricepe că ai nevoie să-l vezi." Bineînțeles, puțini sunt părinții în stare să spună așa ceva copilului lor.

Dispariția precoce a părintelui discontinuu, ca prezență și bunuri — copilul fiind adesea foarte legat de obiectele specifice unuia dintre părinți, iar noțiunea timpului fiind la el complet diferită de ceea ce este ea la adult —, nu face dificile relațiile dintre copilul mic și părintele discontinuu?

O anchetă recentă revelă, pe de altă parte, că tații care nu și-au crescut copiii măcar până la cinci ani îi văd mult mai puțin decât tații care au divorțat când copiii lor împliniseră cinci ani[20].

Aceste situații sunt firesc destructurante pentru copilul mic, căci etapele dezvoltării lui afective coincid cu tulburările afective care îi afectează pe mama sau pe tatăl lui, sau pe amândoi, într-un moment când ar trebui să-i prezerve siguranța.

De altminteri, tot așa cum, destul de des, copilul „o creează pe mamă", el suscită, de asemenea, și funcția paternă: cum am mai spus, unii tați au nevoie de timp ca să devină tați: copilul lor trebuie să-i iubească, să-i solicite, pentru ca ei, la rândul lor, să-l iubească. Dacă această relație a fost prematur întreruptă de o despărțire sau un divorț, este posibil ca ulterior tatăl să nu-și poată asuma ușor funcția paternă.

Ritmul vizitelor este la fel de greu de stabilit. Într-adevăr, dacă părintele discontinuu și-ar vizita copilul la părintele continuu mai des, ar putea rezulta un soi de ambiguitate, ca și când părinții ar trăi laolaltă, ceea ce este fals. Iar părinții nu mai au aceeași complicitate de a se întâlni ca atunci când se iubeau.

O altă soluție ar fi ca părintele discontinuu să meargă să-și vadă copilul la creșă sau la bonă. Dar, și acolo, se poate ivi ambiguitatea, mai ales dacă dădaca este un membru al familiei.

Mai e și telefonul; dar, deseori, părinții nu știu că un sugar recunoaște vocea și cuvintele.

---

20 Cf. H. Leridon, C. Gokalp, în revista *Population et Société*, nr. 220, Paris, ianuarie 1988.

Chiar când este foarte mic, de câteva zile, copilul „înțelege cuvintele[21]". El percepe o legătură între voce, cuvinte și persoana tutelară. Gângurește, surâde sau plânge când îi pui receptorul la ureche.

Când începe să meargă, acceptă sau refuză să răspundă la telefon după cum are chef sau nu să audă vocea tatălui său. La fel, poate încerca să-l sune, ca acel băiețel de optsprezece luni de a cărui întâmplare îmi aduc acum aminte. Tatăl lui pleca regulat în provincie, pe câteva zile, cu serviciul. Or, o dată, copilul s-a trezit în plină noapte, s-a urcat pe un scaun ca să se cațere pe mobila unde era telefonul. A ridicat receptorul și a repetat de câteva ori: „Aio, aio, tati".

Asta mă face să-mi amintesc de un telefon pe care l-am primit o dată. Era o voce de copil. Am înțeles că fetița era singură în casă și puțin speriată. Apăsase pe tastele telefonului și formase numărul meu. Am vorbit până s-a întors mama ei. Aceasta s-a mirat foarte tare. Crezuse că fetița dormea și plecase la cumpărături. Fetița care m-a sunat avea trei ani și jumătate.

În caz de divorț sau de despărțire, ar trebui ca părintele continuu — așadar cel mai des mama, când este vorba de copii sub cinci ani — să poată suporta aceste comunicări telefonice între copil și celălalt părinte, oricare ar fi, de altminteri, vârsta copilului. Dacă mama nu suportă asemenea telefoane, copilul se simte sfâșiat. De aceea, tatăl și mama ar trebui să convină asupra importanței și frecvenței lor pentru copil. Regularitatea este mai importantă decât frecvența. Dacă părinții cad de acord asupra unei zile și ore, copilul poate fi prevenit: „Telefonul tău cu tata este în ziua cutare la ora cutare." Atunci, trebuie ca tatăl să se țină de cuvânt și efectiv să telefoneze. Altfel, copilul așteaptă ceva care nu vine și nimic nu este mai teribil pentru un copil decât o promisiune nețінută.

[21] *Imaginea inconștientă a corpului, op. cit.*, p. 256.

Orice vârstă ar avea copilul, scrisorile sunt și ele un mijloc de comunicare. Și asta presupune ca părintele continuu să citească scrisoarea sau cartea poștală a celuilalt părinte și să-i îngăduie copilului s-o fixeze la capul patului, de exemplu, și să-i poată răspunde printr-un desen de la vârsta când o poate face. Este un mod de a rămâne în relație.

Există de asemenea obiecte tranziționale de care copilul poate fi foarte atașat. Unele i-au fost poate dăruite de tatăl lui. Acestea îi pot permite o toleranță mai mare față de separare.

În practica ta, când copilul unor părinți divorțați sau despărțiți era adus la psihoterapie, luai legătura prin scris sau verbal cu tatăl, chiar dacă prietenul mamei însoțea copilul?

Este imposibil să tratezi un copil dacă el crede că nu ții seama de voințele celor ce sunt responsabili de viața lui. Dacă, de exemplu, tatăl îmi spune: „Îmi este totuna că face psihoterapie, important este să nu am nimic de plătit", travaliul rămâne de făcut doar cu copilul însuși, dar numai după ce s-a luat legătura cu părinții.

*

* *

Ce incidență are asupra structurării copilului plata sau ne-plata pensiei alimentare?

Foarte des, părintele care are datoria de vizită nu plătește sau plătește o sumă derizorie celuilalt părinte, fie că acesta este tatăl sau mama. Și totuși, are în continuare dreptul de a-și vedea copilul, chiar dacă nu dă nici un ban. Ceea ce pentru copil este foarte ciudat, deoarece el știe că acest părinte vine să-l vadă, fiind totuși incapabil să-și asume vreo răspundere față de el. Or, nimeni nu-i explică dacă această incapacitate de a fi responsabil este voluntară sau nu.

Nu i se explică nici faptul că această incapacitate nu este obligatoriu legată de lipsa de interes pe care acest părinte — în general tatăl — o manifestă față de evoluția lui; căci acest părinte poate să sufere că nu este capabil să plătească pensia alimentară, de exemplu dacă este șomer. Ar fi, de altminteri, de dorit ca părintele care nu vrea să plătească sau care aranjează astfel lucrurile încât să nu plătească, să nu-și poată vedea copilul când și unde vrea, ci într-un cadru special, unde nu ar avea de cheltuit, de exemplu într-un loc prevăzut în fiecare oraș pentru întâlnirile dintre părinți și copii, în cazurile litigioase. Nu este câtuși de puțin indiferent pentru un copil că tatăl lui nu-i plătește pensia. Iată de ce, după părerea mea, tatăl care nu plătește copilului pensia alimentară ar trebui să-l vadă într-un „loc neutru" și nu într-un loc lăsat la alegerea lui. Uită-te la bărbații care nu mai au un cămin al lor, care trăiesc la vreo femeie sau pe la câte

un prieten: ce fac ei? Își văd copiii prin cafenele în loc să se întâlnească cu ei într-un loc unde ar putea să stea de vorbă — despre joacă, despre televizor — unde ceva anume le-ar permite să aibă un contact care să nu fie demobilizator pentru exemplul de responsabilitate pe care un tată trebuie să-l dea copilului său.

De aceea, acord o mare importanță ideii de „locuri neutre", care, după mine, ar avea cu adevărat o funcție preventivă pentru tulburările consecutive divorțului la copii. Asemenea locuri ar trebui create în toate orașele Franței. Locuri pentru copiii a căror mamă spune: „Nu poate să-l vadă pe taică-său, îi face rău."

Pe de altă parte, deoarece este mult mai puțin dureros pentru un copil să vadă persoana care nu-l are în grijă o perioadă mai îndelungată decât episodic (o dată la cincisprezece zile), cred, așa cum am mai spus, că ar fi necesar să avem în vedere cumularea acestor zile de vizită într-o perioadă continuă de petrecut cu părintele la care copilul nu locuiește: prin urmare, el să stea, de exemplu, cu acest părinte timp de două luni întregi pentru a recupera timpul când nu l-a văzut de-a lungul anului. Cu certitudine, asta este mult mai puțin traumatizant decât să vadă o ființă pe care o iubește mult doar o dată la răstimpuri. Se îmbolnăvește într-adevăr un copil dacă-și vede unul dintre părinți doar douăzeci și patru de ore? Se abține și asta îl face să vomite.

Dimpotrivă, de ce n-ar petrece o întreagă perioadă de timp cu acest părinte? O treime din timp, de vreme ce, la urma urmelor, copilul este una dintre treimi în dorința de a veni pe lume, și fiecare dintre părinți reprezintă doar câte o treime a dorinței de a-l concepe.

În ceea ce privește responsabilitatea taților care nu pot plăti pensia alimentară și care, totuși, cheltuiesc bani în ziua de vizită, ei nu sunt bune exemple pentru dezvoltarea unui copil; nu sunt modele în a deveni adult. Se comportă tot ca niște copii care au câțiva bănuți de buzunar ca să se distreze cu copiii lor. Nu sunt niște adulți responsabili.

Am văzut izbucnind scandaluri în familiile unde tatăl nu putea sau făcea astfel încât să nu poată plăti pensia; era dependent de nevoia de a-și vedea copiii fără a fi totuși în stare să câștige bani pentru ei. Și asta tulbură pe viitor sentimentul de responsabilitate al copilului, obligat pe măsură ce crește să-i fie milă de bietul om și să se simtă vinovat că, născându-se, l-a încărcat cu povara vieții lui. Și, totuși, compasiunea este sentimentul cel mai sănătos: căci, dacă nu i-ar fi milă, în copil s-ar dezvolta admirația pentru cineva care trăiește pe spinarea altuia. Oricum, este o problemă grea pentru copil. Am auzit deseori persoane calificate afirmând că părintele care nu poate plăti pensia are tot atâta „dreptul" să-și vadă copiii ca și acela care o plătește, și că ar fi vorba de „un drept care i-a fost dat". Mă întreb ce poate simți un copil când îl aude pe unul dintre părinți spunând despre celălalt: „Dar el (ea) nu e în stare nici măcar să mă ajute să te cresc, suportând jumătate din cheltuielile necesare pentru întreținerea și educația ta, până când o să-ți câștigi singur existența."

Dacă, așa cum se întâmplă destul de des, tatăl (mama) nu pune la inimă că nu dă nimic pentru copil sau se descurcă în așa fel încât să „nu aibă" bani și să nu dea, deși ar avea de unde, la copil se dezvoltă o desconsiderare a sentimentului de răspundere. Trebuie să ne educăm, să

ne creștem copiii cu sentimentul propriei răspunderi, care este complet diferit de sentimentul de culpabilitate. Este mai degrabă contrariul; la ființele omenești, cu cât este mai mic sentimentul de culpabilitate, cu atât este mai puternic acela de responsabilitate.

Ceva se falsifică, de exemplu, atunci când un tată, neînstare să dea banii necesari pentru educarea copilului său, se cramponează totuși de dorința de a-l vedea, fie dintr-o nevoie cvasi-maternă, fie în numele pretinsei „exercitări a autorității", deși nu manifestă nici un fel de dorință de om responsabil, nici un fel de înclinare cu valoare de exemplu pentru un tânăr în curs de dezvoltare.

Am văzut la spital copii aduși de mama lor, care aveau într-adevăr nevoie de un ajutor psihologic ca să depășească apogeul unei faze dificile. Ceream totdeauna să-l văd și pe tată. Când reușeam să-l întâlnesc, era mai totdeauna un bărbat care declara: „Cu condiția să nu am nimic de plătit, tot ce face mama lui pentru el îmi este egal. — Ați băgat de seamă că este într-o situație proastă? — Nu văd absolut nimic. Nu e nevoie să-ți termini școala ca să faci ceva în viață", răspundea, de pildă. Așadar, era un ins aflat deja pe calea părăsirii de sine și, fără a fi conștient, voia să-și antreneze și copilul într-o sinucidere lentă în raport cu societatea. De aceasta suferea cu adevărat copilul; și, până atunci, nu băgaseră de seamă. Abia în cabinetul psihiatrului devenea vizibil că evoluția copilului îi era indiferentă tatălui. Bineînțeles, era vorba de un bărbat al cărui tată, la rândul lui, nu se ocupase de el, făcând ceva încă și mai rău: disprețuise de fapt sămânța de viață pe care o dăduse femeii ce crescuse acest copil, devenit tată la rândul lui. Acesta din urmă, care, în alte condiții, s-ar fi putut comporta

altfel, repeta în propria-i viață ceea ce făcuse tatăl lui, trăsătură tipică a „nevrozelor familiale[22]". Comportamentul unui om este exemplar pentru fiul lui până la pubertate; dar, la această vârstă, multe ființe omenești încă se mai identifică într-atât cu părinții lor sau cu unul dintre ei, încât se simt vinovați să-i judece, deși ar fi datoria lor să înțeleagă infirmitățile majore fizice și morale ale genitorilor, fără a se mai identifica cu ei — ceea ce nu poate face copilul mic.

Un tată (o mamă) judecat(ă) și condamnat(ă) pentru „abandon familial" își pierde „datoria de vizită", dacă vreme de șase luni nu a reînceput să-și asume obligațiile de pensie alimentară.

În loc să spunem „incapacitate de a plăti" spunem „abandon familial", atunci când nu este vorba neapărat de abandon moral, ci de abandon material, de iresponsabilitate materială.

Sau de imposibilitate materială...

...care te face responsabil. Dar această iresponsabilitate nu este de fapt decât un defect; a-l recunoaște nu înseamnă a-i da un calificativ negativ. Incapacitatea devine iresponsabilitate dacă nu este numită ca atare. Dimpotrivă, dacă este numită: „El (ea) este incapabil(ă) deocamdată să fie responsabil, dar ar vrea mult să redevină", înseamnă că nu avem de-a face cu cineva care de-

22 E. Roudinesco, F. Dolto, „Des jalons pour une histoire", în *Quelques Pas sur le chemin de F. Dolto*, Paris, Éd. du Seuil, 1988, p. 21.

clară: „Copilul ăsta nu mă privește în nici un fel. Nu vreau să-l cresc. Mi-e complet egal ce se alege din el." Există, într-adevăr, asemenea mame și tați; ar fi mai bine s-o poată spune pe față. În cabinetul psihanalistului, vorbesc deschis. Altundeva nu o fac, ceea ce este dăunător pentru copiii lor.

Părinții fac închisoare fie pentru „abandon familial", fie pentru „ne-prezentare de copil". Crezi că pentru copil ar fi de dorit să meargă să-și vadă tatăl sau mama în închisoare?

Un copil își poate păstra complet stima pentru unul dintre părinții lui ducându-se să-l vadă la închisoare, cu condiția să i se explice că acesta a căzut sub pedeapsa legii pentru că nu a respectat-o, deși o cunoștea; sau pentru că nu o cunoștea, deoarece propriul său tată (sau propria sa mamă) nu l-a educat cu adevărat, oricare ar fi fost cauzele: poate că, de exemplu, tatăl lui nu a avut tată cunoscut sau mamă cunoscută, sau părinții acestui tată fuseseră omorâți; sau un eveniment real a apăsat asupra structurării acelui părinte, ceea ce nu-l împiedică să fie un tată care își iubește copilul și pe care și copilul îl iubește. Așadar, poate să se ducă să-l vadă în închisoarea de unde va ieși într-o zi.

Oricare ar fi actul comis în realitate de un adult responsabil pentru un copil — fie că e tatăl, fie că e mama —, acest copil are în el o comoară de iertare, cu condiția să i se dea mijloacele de a-și admira părintele nu în greșeala lui, ci ca ființă care suferă. Foarte des chiar, nu există nici o greșeală, actul respectiv fiind rezultanta unor împrejurări și nu a unei voințe deliberate.

În orice caz, niciodată nu trebuie identificat cineva cu actul pe care l-a comis, fie acesta un act valoros sau unul de delincvență.

*

* *

Cum poate reacționa un copil, sugar sau adolescent, la încredințarea alternată, care îl „livrează" în mod egal fiecăruia dintre părinți: trei zile la unul, trei zile la altul; o lună la unul, o lună la celălalt; ba chiar și un an?

Am participat de curând la o reuniune unde am întâlnit un medic, partizan la început al încredințării alternate. Or, ceea ce am spus, eu despre cei mici, el despre cei mai mari, se suprapunea în totalitate. El, care la început milita pentru încredințarea alternată, a devenit un militant contra încredințării alternate. Acum este în favoarea suprimării totale a încredințării alternate, cel puțin până la vârsta de doisprezece ani, pentru că a văzut prea multe incidente grave, tentative de sinucidere. De altfel, chiar din acest motiv doamna Pelletier a înființat Comisia privind încredințarea copiilor după divorț: creșterea numărului tentativelor de sinucidere la copiii de la șapte ani în sus a fost motivul major al acestei acțiuni.

Care sunt pentru copii inconvenientele încredințării alternate?

Când e mic, un copil nu poate suporta încredințarea alternată fără a rămâne moale ca structură, până la, eventual, a se disocia în funcție de sensibilitatea fiecărui părinte.

Reacția cea mai comună este dezvoltarea pasivității în caracterul copilului. El pierde gustul inițiativei, atât la școală, cât și la joacă, și intră în stări de reverie care nu ajung la creativitate — căci există și reverii fecunde, dar aceasta nu se află printre ele.

Până la doisprezece-treisprezece ani, încredințarea alternată este așadar foarte nefastă pentru copii. Să se poată duce oricât de des vor la celălalt părinte, când este posibil, sunt de acord, dar să nu trebuiască să schimbe școala din cauza unei reglementări de încredințare alternată. Încredințarea alternată este dăunătoare când copilul merge la două școli, de exemplu: o școală când stă la mamă, o școală când stă la tată. Este foarte rău, pentru că atunci nu mai există nici continuum afectiv, nici continuum spațial, nici continuum social. Am văzut chiar cazuri când copilul petrecea jumătate de săptămână în nordul Parisului, iar cealaltă jumătate în sudul Parisului; părinții își împărțeau astfel „jucăria-copil" de-a lungul săptămânii. La reuniunea despre care vorbeam înainte, toți participanții cunoșteau exemple de astfel de drame, provocate de încredințarea alternată; și, în majoritatea cazurilor, era vorba de copii sub unsprezece-doisprezece ani. Încredințarea alternată este interzisă acum[23]; se dau încredințări comune.

Unii cred că efectul încredințării alternate este diferit la un copil de doisprezece-treisprezece ani, mai ales dacă e vorba de o alternanță de un an.

[23] Hotărâre a Curții de casație din 2 mai 1984.

Efectul este diferit față de acela care poate fi la copiii de opt-nouă ani; dar, chiar și așa, „îți plachezi" toate relațiile când te duci un an în Spania, apoi un an în Anglia, ca să stai la un părinte, apoi la celălalt.

Pe de altă parte, părinții care divorțează pot avea principii educative foarte diferite.

Pentru un copil de doisprezece-treisprezece ani, asta ridică mult mai puține probleme. Este vârsta la care cineva ar trebui să se poată lua pe cont propriu și să-și asume părinții, acordându-le indulgența sa. În anumite cazuri, chiar și un copil de opt-nouă ani poate dovedi o maturitate suficientă. Există situații și situații, nu se poate generaliza. În timpul reuniunii, am spus că, în multe cazuri, nu înțeleg de ce judecătorul „s-ar amesteca", dat fiind că asta nu schimbă nimic și că părinții se vor certa și mai tare, dar, acum, având între ei cauțiunea legii, ceea ce este și mai rău pentru copil.

Când legea hotărăște ceva care distruge copilul, pentru el este cu atât mai grav, deoarece acum răul vine prin lege. Hotărârea fiind luată de un judecător, zilele în care își vede mama și tatăl sunt fixate, și este într-adevăr păcat, pentru că afinitățile, dorința copiilor de a se vedea cu părinții nu poate asculta în felul acesta de niște zile fixate. Dacă trăiesc departe unii de alții, în orașe diferite, copilul înțelege foarte bine măsura; dar când locuiesc în același oraș, relațiile de afectivitate se dezumanizează prin reglarea lor pe zilele săptămânii, și nu prin afinitățile unora și altora. Cred că toate aceste reglementări sunt dăunătoare pentru tot ce este viu, afectiv între părinți și copil. De altminteri, la aceeași reuniune, am propus ca, în multe cazuri, judecătorii să poată spune: „Nu-mi revine mie să iau hotărâri pentru copiii voștri. Când copiii vor fi mai mari, veți face ce veți putea."

Reflectând acum, îmi spun că este perfect inutil să le propui unor părinți: „Faceți cum puteți", de vreme ce, oricum, ei vor face ceea ce sunt în stare să facă, ținând seama de contactele pe care le-au avut pentru a-și ventila diversele afecte contradictorii.

4

Relația cu noii parteneri ai părinților

Pentru ca un copil să continue să se construiască atunci când unul dintre părinții lui divorțați trăiește cu o altă persoană, este necesar ca noul partener să fie resimțit ca agreabil de către copil?

Situația diferă de la copil la copil și de la partener la partener. Că îl resimte agreabil sau dezagreabil nu are vreo importanță pentru inconștient. Pentru inconștientul copilului, este necesar să existe un adult care să-l împiedice să instaleze o relație de intimitate totală cu părintele lui. Acest nou partener îi permite să parcurgă complexul Oedip, dacă nu l-a trăit între cei doi genitori ai lui, despărțiți prea curând, sau să retrăiască o nouă variantă a complexului, cu conflictele ei afective bine cunoscute de iubire-ură, referitoare contradictoriu și diferit la cei doi adulți, modele și rivali totodată pentru el[24].

[24] F. Dolto, „Le complexe d'Oedip, ses étapes structurantes et leurs accidents", în *Au jeu du désir*, Paris, Éd. du Seuil, col. „Points", pp. 194-244.

Care sunt principalele obstacole în relația mamei vitrege sau tatălui vitreg cu copilul?

După părerea mea, obstacolele nu apar dinspre copil, dificultățile pot veni de la mama copilului — geloasă, de exemplu, pe fecunditatea noii căsnicii a fostului ei soț și pe afecțiunea copilului pentru rivala câștigătoare. Ceea ce se poate întâmpla și dacă mama s-a recăsătorit și are alți copii.

Îmi vine în minte un caz care pare să ilustreze foarte bine ceea ce tocmai ai spus. Este vorba de un băiețel de patru ani ai cărui părinți se despărțiseră, rămânând aparent în excelente relații. El stătea cu mama. Tatăl se recăsătorise. La nașterea primului copil al noului cuplu, mama băiețelului a refuzat brusc și fără vreo explicație să-l mai trimită la tatăl lui la sfârșiturile de săptămână. Copilul a început atunci să sufere concomitent de otite recurente[25] și de un soi de slăbiciune a picioarelor, de parcă pierduse un reazem.

O altă dificultate poate proveni de la schimbarea de atitudine a tatălui atunci când devine tatăl copilului rezultat din noua căsnicie. Copilul din prima căsătorie îi poate reaminti ceva din atmosfera dureroasă a anilor

[25] Cf. F. Dolto, *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, vol. I, *op. cit.* „În privința otitelor, mulți pediatri au constatat că unii copii le contractă foarte des pentru a nu auzi anumite cuvinte. Când este posibil să pătrunzi în ce s-a întâmplat, aflăm frecvent că este vorba de cuvinte care au atins-o pe mica ființă omenească într-un punct foarte dureros al structurii ei îndrăgostite sau iubitoare și că acele cuvinte ar fi putut intra în conflict cu ființa iubită în acel moment."

care l-au obligat să se despartă. În schimb, va fi el însuși perceput brusc de către copil ca foarte exigent — adesea pe bună dreptate.

Dificultățile nu vin dinspre copil în aceste situații. El poate fi ajutat să le depășească atunci când întâlnește persoane destul de bune ca psihologi pentru a-l face să înțeleagă dificultățile pe care o nouă naștere (a unui frate vitreg sau a unei surori vitrege) le-a putut provoca celor doi părinți.

Atunci când, fără a se recăsători, un tată sau o mamă își reiau viața de cuplu alături de un nou partener, care pot fi efectele prezenței acestuia asupra copilului?

Este vorba de o situație triunghiulară nelegalizată. În orice caz, copilul are nevoie ca mai mulți adulți de sexe diferite să se ocupe de el după vârsta de doi-trei ani. Chiar când e sugar, e fericit să vadă câteva chipuri de bărbați și câteva chipuri de femei.

Este mai bine ca un copil să spună: „Am trei tătici", decât: „Mama mea trăiește singură, nu am tată." Cu condiția să știe în sinea lui că are un tată, pe care poate că nu-l cunoaște și care este unic, trebuie să i se dea libertatea de a spune: „Am trei tătici." Ar reprezenta un soi de autoapărare față de curiozitatea celorlalți copii. În orice caz, mama lui trebuie să-i spună: „Ai și tu un tată, ca toată lumea, chiar dacă nu-l cunoști." Să spună „tati" la trei bărbați este mai bine decât să nu aibă nici „tati", nici tată genitor, cunoscut sau necunoscut. Un tătic nu este neapărat tatăl genitor, tatăl legal sau adoptiv. Copilul poate avea de asemenea mai multe mămici, dar

are totdeauna doar o mamă de naștere, cunoscută sau necunoscută[26].

Ai spus adineauri că un tătic nu este neapărat tatăl natural, legal sau adoptiv. Asta îmi aduce aminte de o poveste relatată în presă.[27] *O fetiță îi spune noului partener al mamei ei „tăticule". Tatăl ei așteaptă ca fetița să împlinească șapte ani ca să-i explice că el este tatăl ei și că lui trebuie să-i spună prin urmare „tăticule". Imediat ce se întoarce acasă la mamă și, în prezența tatălui, îi spune partenerului mamei: „tăticul meu drag". A fost ultima oară când și-a văzut tatăl, care nu s-a mai întors vreodată.*

Fetița îi spunea „tăticule" prietenului mamei ei; de ce nu? Cât de fragil este un tată care crede că legea este făcută de fetița lui și conchide că aceasta i-a retras dreptul de a fi tatăl ei, deși ea nu a vorbit decât de „tătic"! Asta dovedește că ce spunea fata lui era adevărul ei: acest tată nu s-a purtat ca un tată.

*
* *

„Sora mea și cu mine nu vrem să te recăsătorești", îi spun unii copii mamei lor.

---

[26] Cf. F. Dolto, *Tout est langage, op. cit.*, pp. 96-98.
[27] C. Bonjean, „Divorce: un enfant sur deux oublie son père", în *Le Point*, nr. 800, 18 ianuarie 1988, p. 59.

Iar ea nu poate decât să răspundă: „Nu mă mărit ca să vă fac vouă pe plac sau ca să vă necăjesc. Mă mărit pentru că îmi este necesar mie. Iubesc pe cineva și vreau să-mi trăiesc viața alături de el. Este destul de supărător că asta nu vă face plăcere, dar nu sunteți obligați să stați cu noi."

Dacă mama le dă ascultare copiilor, care pot fi consecințele?

Copiii care vorbesc așa rămân adesea mult timp niște copilași, pentru că mama lor le-a dat ascultare ca unor purtători de cuvânt ai unei legi infantile, care s-ar afla în inima oricărei femei: să iubească un singur bărbat (condiție care vine poate din faptul că fiecare dintre noi nu are decât o mamă și un tată, chiar dacă poate avea mai mulți tătici și mămici). În primul exemplu, fiica făcea legea pentru tată; în al doilea, fiica face legea pentru mamă.

Teribil pentru astfel de copii este că, adesea, mama lor le spune după câțiva ani: „M-am sacrificat și nu m-am recăsătorit pentru voi." Viața lor încremenește ca printr-o embolie datorată culpabilității: circulația afectelor, curentul libidinal sunt obstruate. De fapt, o au pe mama lor în sarcină pentru tot restul vieții, chiar dacă ajung să evolueze și să se căsătorească.

Dimpotrivă, unii copii îi cer mamei, tatălui lor să se recăsătorească: „De ce nu te măriți cu învățătorul meu?" a întrebat-o un băiețel de șase ani pe mama lui. O fetiță de patru ani și jumătate, a cărei mamă își părăsise căminul, îi spunea educatoarei ei: „Nu vii să-ți petreci weekend-ul cu tata?"

Aceștia sunt niște copii care ar vrea să se elibereze de violența pulsiunilor incestuoase față de părintele cu care trăiesc, și asta deoarece părintele pare să nu aibă nevoie de alți adulți și se repliază asupra copilului; încă și mai des, pentru că adultul locuiește din nou cu propriul tată sau cu propria mamă — la bunica dinspre tată, dacă e tatăl; la bunica dinspre mamă, dacă e mama. Regresiunea tatălui sau a mamei la stadiul de copil, petrecute sub ochii lor, le blochează evoluția[28].

Se întâmplă ca părintele continuu să aibă o legătură în afara căminului și să nu-i spună asta copilului. Este păcat, fiindcă, pentru a se putea dezvolta, copilul are nevoie de cuvinte care să-l asigure tocmai de faptul că adultul are o relație privilegiată cu un alt adult.

Există mame care acordă o substanțială datorie de vizită fostului soț pentru a-și primi amantul în absența copiilor.

Este foarte bine, dar ele nu spun totdeauna asta copiilor. Cuvântul potrivit ar fi „logodnic". Mama poate avea mulți „logodnici"; copilul, el, are nevoie doar de un cuvânt. Ea trebuie să-i explice că acest cuvânt înseamnă: „Poate ne vom căsători. Deocamdată nu știu. Ne iubim, eu și domnul respectiv («eu și doamna respectivă», dacă tatăl este cel care vorbește despre o «logodnică»). Dacă lucrurile devin serioase, o să afli." Copiii au nevoie să dispună de termeni clasici. „Logodnic" este altceva decât „prieten". Pentru un copil, cuvântul acesta înseamnă

---

[28] Cf. F. Dolto, *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, vol. II, *op. cit.*, pp. 101-105, „Une pseudo-débile".

o promisiune de căsătorie. „Prieten", pentru el, înseamnă „camarad", termen care nu integrează dimensiunea sexuală, pe când pentru adult lucrurile stau invers. Când o femeie spune: „Am un prieten", lumea crede că este vorba de un amant.

Ca să ne întoarcem la copilul care îi cere mamei să se mărite cu profesorul lui, există mame care se căsătoresc cu „pedagogul" fiului lor tocmai din cauza acestei rugăminți. „Dacă îl iubește atâta, de ce nu?" E stupid.

Este util ca tatăl vitreg (mama vitregă) să-i aducă aminte copilului că nu el este tatăl lui (mama lui)?

Trebuie să se țină seama de contextul în care copilul a trăit cu părinții lui, mai ales dacă aceștia continuă să aibă dificultăți în relațiile importante. În anumite cazuri, ar putea fi necesar ca tatăl vitreg (mama vitregă) să poată spune: „N-am nimic împotriva tatălui tău (mamei tale)"; și: „Nu mi-e deloc necaz că ești fiul său (fiica sa) și nici că-i semeni." Copilului i se mai poate spune: „Tu ai un singur tată, cel care te-a conceput, dar și eu vreau să fiu tăticul tău"; „Tu ai o singură mamă, cea care te-a zămislit, dar vreau mult să fiu și eu mămica ta."

Situațiile dificile cu tatăl vitreg sau cu mama vitregă se trag foarte des de la părintele la care copilul stă, cel mai des mama, câteodată tatăl. S-ar spune că părintele la care stă copilul nu prea acceptă drepturile pe care și le arogă noul soț de a avea un rol educativ față de copilul din prima căsătorie. Copilul simte ambivalența. Când părintele respinge o intervenție ce limitează libertatea copilului, venind de la tatăl vitreg, sau remarcile critice ale mamei vitrege, copilul simte că părintele lui a marcat

un punct. Dacă părintele genitor nu este ambivalent și, de pildă, părăsește încăperea pentru a-l lăsa pe noul partener în liniște cu copilul, lucrurile se pot aranja foarte repede. La fel, când copilul se plânge tatălui: „Da, da, știu bine că nu poate să mă vadă în ochi" — sau mamei: „Bărbatul tău nu mă poate suferi" — părintele genitor poate răspunde: „Dacă faci nazuri, nu am să te pot ține, o să pleci de la mine. — Da, dar tata (mama) nu mă vrea. — Nu există doar mama și tata, există soluții și în afară." Și veți băga de seamă atunci că aceste tensiuni sunt o tentativă de regresiune spre o relație în care copilul încearcă încă să-și domine părintele de același sânge la care stă.

Statutul copilului față de noul soț poate să nu fie limpede, să nu-i fi fost articulat logic și cu afecțiune de către părintele continuu. La copil apare atunci un soi de șovăială, dacă tatăl nu i-a spus, de pildă, vorbindu-i despre actuala lui soție: „Este mama ta vitregă, ea și-a luat răspunderea să te crească. Când vii la noi, cred că mama ta vitregă are și ea ceva de spus, pentru că se află la ea acasă." Mama vitregă devine atunci credibilă pentru copil, deoarece tatăl îi acordă sprijinul lui simbolic. Vedem mereu mame care-i spun noului lor partener: „Nu e copilul tău, atunci lasă-l în pace." Tatăl vitreg nu este credibil pentru că mama nu-l face credibil.

Sunt situații când copilul, poate pe bună dreptate, îl suportă greu pe noul partener, pe care îl simte ostil.

Dacă e conștient de această ostilitate și o poate exprima, ar fi bine ca mama, când de ea este vorba, să-i spună: „Ești foarte nefericit de când trăiesc cu Cutare. Ai

putea să vorbeşti despre asta cu tatăl tău. Dacă vrei să te duci la el, vei fi obligat să-ţi părăseşti şcoala, prietenii. Dacă el este de acord şi dacă actuala lui soţie acceptă, va trebui să facem o cerere de modificare la judecătorul pe probleme matrimoniale. Dacă tatăl tău refuză, iar ţie nu-ţi merge mai bine, vom încerca să ne descurcăm găsindu-ţi un internat bun." Dacă mama nu îndrăzneşte să stea de vorbă cu copilul, o poate face o persoană laterală, medicul de familie, de exemplu.

Unele femei întreţin prietenii exclusiv cu alte femei, câteodată sistematic cu aceeaşi; la fel, unii bărbaţi cu alţi bărbaţi sau cu unul singur. Care pot fi repercusiunile unei astfel de situaţii asupra copilului?

Copiii ştiu că un cuplu de femei sau un cuplu de bărbaţi nu poate avea copii. Este vorba prin urmare de o alegere şi trebuie să fie limpede că aceasta este o alegere a mamei sau a tatălui, după caz; mama sau tatăl să spună şi să nu se ascundă, astfel încât copilul să aibă o explicaţie logică.

Astăzi, nu trebuie să fii homosexual ca să nu ai copii. E suficient să iei pilula.

Chiar aşa. Dar femeile care iau pilula riscă să fie percepute de copiii lor ca deţinând o putere mutilantă sau distructivă, dacă înţelesul contracepţiei nu le este clar explicat[29].

[29] Cf. F. Dolto, *Solitude, op. cit.*, p. 211: „Copiii intuiesc, au intuit mereu fecunditatea în raporturile sexuale. Mă întreb cum stau lucrurile acum când sunt la curent cu avortul frecvent, ba chiar constant, şi cu evitarea fecundităţii. Nu ştiu deloc dacă asta va rămâne în fantasme sau dacă fantasmele se vor alinia la posibilităţile realităţii (...). Peste cincisprezece ani vom vedea la adolescenţi consecinţele: asocieri libere, vise."

Când ele spun: „Nu vreau să risc să am alţi copii şi de aceea iau pilula", lucrurile arată deja altfel.

Este sigur că faptul de a fi crescut de un homosexual apare ca regresiv în ochii copilului, în comparaţie cu ceea ce era acest adult mai înainte, de vreme ce a avut acest copil.

Înmulţirea despărţirilor legale, a recăsătoririlor succesive, a schimbărilor de parteneri pe care le implică le îngăduie copiilor, afirmă unii, să trăiască acolo unde le place şi să-şi aleagă, dincolo de constrângerile tradiţionale, „părinţii", „fraţii", „surorile" care le convin.

Nu sunt de acord să vorbim de alegere, care presupune criterii conştiente de agrement sau dezagrement. Dar când părinţii se despart, dificultăţile pe care le întâmpină copilul în dezvoltarea lui sunt de ordinul inconştientului: efectele nu se văd imediat, ci cu ani mai târziu. Aceasta este dinamica inconştientului.

5

Relația cu două linii parentale, respectiv cu două etnii

Ai subliniat deseori că este important ca un copil să întrețină relații personale cu familiile celor două linii parentale ale sale.

Copilul are nevoie să știe că aparține familiilor celor două linii parentale ale sale. Cei doi părinți nu au valoare decât dacă reprezintă cele două linii genetice, câteodată etnice, sau, în absența ascendenților, dacă sunt respectați de prietenii lor sociali sau de grupurile lor etnice diferite, când este cazul. Cele două linii, grupurile etnice și acelea ale prietenilor sociali îi integrează pe copil și pe părinții lui în istoria, în limba și în cultura lor.

Dacă aparține la două etnii diferite, el este legat de ambele etnii, la fel cum este și de părinții lui. Și, datorită faptului că trăiește împreună cu părinții departe de una dintre cele două etnii, aceea în care nu trăiește îi apare ca fiind excentrată față de valorile societății în care viețuiește. Or, trebuie respectate deopotrivă potențialitățile de dezvoltare ale celor două etnii pe care o ființă ome-

nească le-a ales ca să se incarneze. Trebuie ținut seama de faptul că s-a incarnat din întâlnirea unor părinți de culturi foarte îndepărtate una de alta. Metisajul e o mare avuție, cu condiția să fie admis și cultivat; copilul metis trebuie susținut în potențialitățile lui, în loc de a fi transformat într-un hemiplegic, neacceptând și nedezvoltând în el decât o singură latură a genealogiei sale.

Există familii de imigrați care vorbesc acasă în limba lor de origine și altele în care unul dintre părinți a fost educat în limba și cultura franceză.

Ceea ce lipsește complet atunci când, acasă, copilul nu aude decât o limbă străină, iar la școală este instruit în limba franceză, este inserția în istoria, limba și cultura părinților săi. Este mare păcat, căci el ar fi în stare să-și însușească bogăția limbii franceze dacă ar avea posibilitatea să se inițieze în bogăția limbii lui de origine cu folclorul ei, înainte de a învăța regulile gramaticii franceze. Unele școli au remediat acest defect, dar ele nu sunt suficient de numeroase.

Pentru copiii rezultați din căsnicii „mixte" și care aparțin deci la două etnii — uneori foarte diferite — modurile de existență și mijloacele de expresie ar putea fi valorizate de către persoane aparținând etniei mai îndepărtate. Acestea ar continua să le facă prezent prin cuvinte continuumul etno-social, fie că trăiesc cu unul dintre părinți (așadar într-o linie etnică și genetică totodată), fie cu grupul etnic și cu prietenii sociali. Totodată, acești copii ar trăi un alt continuum socio-etnic cu părintele francez și la școala franceză. Unele etnii nu au istorie scrisă, dar tradițiile lor folclorice, arta lor, muzica lor

sunt mijloace culturale de mare valoare în devenirea unui copil.

Oricum, cei care au de-a face cu un copil provenit din două etnii nu trebuie să uite că acesta trăiește zi de zi, în viața lui imaginară și simbolică, în intimitatea lui inconștientă, o experiență care atunci nu este nici măcar *vorbită*, deoarece ceea ce simte el nu se poate spune în cultura țării în care trăiește. Or, după cum se știe, ceea ce nu e „cu adevărat vorbit" nu este umanizat.

După părerea mea, dincolo de orice considerație asupra divorțului și efectelor lui, ființa umană apreciază valoarea umanizării ei, realizată prin mijloace culturale foarte diferite pentru fiecare, dacă simte că aceste mijloace sunt recunoscute ca valabile din aceleași motive ca și celelalte, acolo unde trăiește. Dar este adevărat că, dacă anumite moduri de existență și anumite expresii culturale diferă mult unele de altele, vor fi mai greu recunoscute ca mijloace de schimburi sociale în timpul și spațiul unde trăiește actualmente acea ființă umană.

> *Se întâmplă ca două linii parentale să-și fie pe față ostile, din cauze etnice și sociale.*

Când ele sunt astfel — ceea ce vedem bine în cazul copiilor reținuți într-o țară străină —, este o dramă pe care nu o putem alina decât vorbind despre ea. Cred că este foarte important să se scrie în presă, copiii să audă vorbindu-se despre asta la televiziune. Asemenea dramă este adesea, pentru copil, lipsită de soluție, cel puțin până la majorat. De aceea el trebuie să știe măcar că este o problemă pe care toată lumea o cunoaște, o înțelege, o

problemă despre care se vorbește și că suferința lui și a părinților lui este recunoscută.

> *Iubirea pătimașă dintre un bărbat și o femeie de etnii diferite face câteodată cu atât mai intolerabilă neînțelegerea dintre ei; ceea ce era atracție și descoperire poate deveni depreciere, stârnind un soi de aversiune și redeșteptând un „știam eu", un „ți-am spus eu", o „prejudecată" care conduc spre o despărțire câteodată foarte conflictuală.*

Aspectul acesta trimite la problematica culpabilității secundare, aceea de a fi cedat pasiunii amoroase despre care s-a profețit că va fi izvorul unor nenorociri viitoare pentru tinerii îndrăgostiți care au încălcat interdicțiile propriei familii și etniei proprii. Cred că această culpabilitate, vizând un trecut de-ale cărui mari bucurii ei refuză să-și mai aducă aminte, ațâță reproșurile pe care și le vor face ulterior, pentru că amândoi s-au atașat de copilul sau copiii născuți din pasiunea lor. Ceea ce poate antrena la copii sentimentul că de nașterea și conceperea lor este legat un rău sau un bine, lucru ce le complică adaptarea, deja dificilă la copiii metisați.

*
* *

> *Se întâmplă din ce în ce mai des ca, în caz de divorț, una dintre linii sau chiar amândouă să dispară din vederea copilului, apoi din discursul pe care îl aude în mod obișnuit.*

Linia care dispare este a părintelui discontinuu. Iată un fapt care pare să se petreacă fără daune pentru cei mai mulți în timpul copilăriei, dar care se plătește totdeauna din greu când copiii devin la rândul lor părinți.

În mod expres, deconseiezi[30] întoarcerea la „tata și mama" a unui adult în curs de divorț sau deja divorțat. Căci atunci copilul își vede mama (tatăl) redevenind copil și lăsându-se condus de proprii părinți.

Părinții trebuie să știe că o soluție facilă se va plăti scump mai târziu. Este important pentru copii ca părinții lor să se poarte ca niște cetățeni adulți. Pentru cei care și-au trăit educația, apoi căsnicia ca pe „o tutelă", întoarcerea după divorț la „mama și tata" este o regresiune. Cu acest prilej, s-ar fi putut simți adulți și mai liberi, nemaidepinzând de o tutelă conjugală care o repeta pe aceea părintească. Întoarcerea mamei sau tatălui la proprii lor părinți este, totodată, o regresiune și pentru copil, care se trezește cu niște părinți deveniți artificial mai marii lui, răniți de viață și care nu mai sunt niște modele de adulți. Îndeosebi atunci când mama se întoarce la proprii părinți împreună cu fiul ei, acesta are tendința să-l înlocuiască pe părintele absent, tatăl, prin tatăl mamei lui și să se simtă astfel fiul bunicului său.

Fie prin hotărâre judecătorească, fie prin acordul dintre părintele care exercită autoritatea părintească și proprii

[30] Colocviul internațional „L'enfant du divorce et son père", *op. cit.*, p. 26.

lui părinți, copilul poate fi încredințat acestora din urmă sau unuia dintre ei. Care pot fi efectele asupra lui?

Să stea la părinții mamei sau ai tatălui nu poate fi o soluție pentru copil. Bineînțeles, o femeie care rămâne subit singură cu patru copii, pentru că soțul ei a plecat, trebuie scoasă la liman. Că o familie laterală sau bunicii fac acest serviciu pe moment fiicei sau fiului lor divorțați, adăpostindu-le copiii într-o situație de criză, este un lucru, dar ca să devină bunicii cuplul referent educator durabil este totdeauna dăunător.

Aș face doar unele remarci generale: pe cât de rău este ca un copil să stea la niște bunici care își blamează fiica sau fiul că a divorțat, tot atât de rău este să stea la niște bunici care se bucură de divorț pentru că astfel îl pot crește pe copilul copilului lor.

Ca soluție durabilă, ar fi de preferat o familie tânără sau o pensiune.

Ce ajutor pot da nepoților bunicii după divorțul părinților?

Pentru copiii ai căror bunici se înțeleg și despre care își dau foarte bine seama că nu mai au viață sexuală — sau, dacă nu, presimt — ideea tovărășiei caste cu un cuplu bătrân este un lucru important. Este vorba de o prietenie blândă de cuplu bătrân, și orice copil visează, când părinții lui au divorțat, că într-o zi vor fi iar împreună, ca atunci când era mic. Este o proiecție a copilului, a ființei umane, care împrumută o evoluție dorinței îmbinate cu dragostea. Asocierea într-o iubire autentică, castă din punctul de vedere al dorinței fizice, este un lucru

pe care copiii îl înțeleg când sunt mici. Adulții tineri încep să aibă comprehensiunea acestei situații doar după numeroase rupturi, atunci când păstrează prietenii profunde cu niște camarazi sau parteneri de pat împreună cu care au cunoscut o epocă amoroasă vulcanică.

Există bunici care îl pot ajuta pe copil să înțeleagă faptul că, în vremea noastră, divorțul este admis de lege și de moravuri, și că ei înșiși, într-o situație analoagă, ar fi divorțat. Acum le-ar fi părut rău, căci se înțeleg bine, au îmbătrânit și sunt fericiți că au niște nepoți pe care îi pot ajuta să suporte divorțul părinților.

Vârsta de adult explodând de dorință copiii o vor înțelege în momentul pubertății; mai devreme, nu sunt în stare. După rupturi pe care le vor avea de trăit în adolescență, se vor fixa la o singură ființă. În acel moment, adică spre douăzeci — douăzeci și doi de ani, aceia care-și vor putea cunoaște amândoi părinții, dacă fuseseră despărțiți de ei până atunci, vor înțelege că sunt motive de a te cupla într-o tovărășie fără să existe întotdeauna dorință sexuală. Mulți dintre ei își vor dori chiar ca părinții lor, eliberându-se de partenerul actual, legal sau nu, să se poată regăsi. Este o proiecție a copilăriei mici asupra vârstei târzii.

Și, dintre toate cuvintele care pot fi spuse unui copil, mai ales acelea ale bunicilor către nepot îi pot permite acestuia să discute cu ei și, astfel, să relativizeze ceea ce, înăuntrul lui, atunci când e tânăr, în clipa când suferă de despărțirea părinților, îl face să-l considere responsabil, culpabil pe unul sau pe altul dintre părinți. Este foarte bine ca un copil să primească acele cuvinte care îl deschid spre înțelegerea relațiilor de cuplu, înțelegere pe care o va dobândi o dată cu experiența.

6

Travaliul de castrare

Am stat de vorbă cu o fetiță de zece ani ai cărei părinți nu sunt divorțați. Este o foarte bună observatoare și s-a întâmplat să aibă mulți colegi de clasă ai căror părinți au divorțat. Ea folosește cuvântul „dezorientare" pentru a le caracteriza situația. Cum ai comenta?

Cred că este foarte just. Nu știu cum să se orienteze. Orientarea înseamnă ca, zi de zi, să dezvolți niște posibilități care au o țintă viitoare. Or, acești copii nu știu dacă, atunci când e vorba de o fetiță, trebuie să devină femeie pentru a se mărita sau pentru a fi o viitoare divorțată, sau, când e vorba de un băiat, dacă trebuie să devină bărbat ca să formeze un cuplu sau ca să rămână celibatar, în cazul când tatăl lui nu s-a recăsătorit. Pentru acești copii, reperele orientării sunt intermitente. Este ca și când ar exista „două poluri nord". De obicei, fiecare părinte reprezintă un pol diferit de dezvoltare pentru copil, dar, în astfel de cazuri, amândoi înclină cumva în aceeași parte: indică amândoi aceeași direcție. În vreme ce copilul are nevoie să se orienteze pornind de la două poluri diferite.

Se întâmplă ca unii copii să se amestece foarte de timpuriu între părinții lor. De exemplu, țipând sistematic noaptea, își „obligă" mama să rămână lângă ei, ceea ce tatăl tolerează greu. Dacă, mai târziu, are loc un divorț, copilul ar putea crede că a contribuit la disoluția cuplului?

Copilul se simte centrul lumii. Când se întâmplă ceva de pe urma căruia el sau altcineva are de suferit, crede că el a fost agentul provocator. Când ai prilejul să asculți un copil — să-i zicem Paul — care s-ar putea crede răspunzător pentru divorțul părinților lui, este important să-i spui: „Nu este adevărat că părinții tăi au divorțat din cauza ta. Dacă asta li s-ar întâmpla părinților lui Pierre, ai Sylviei sau ai altora, s-ar spune tot că din cauza lor li se despart părinții, dar nu este așa. Părinții tăi nu erau destul de maturi ca să aibă între ei un copil, iar mama ta nu l-a lăsat pe tatăl tău să dirijeze situația. Tu ți-ai jucat rolul tău de copil; ei nu și-au jucat rolul de părinți."

De cele mai multe ori, mamele sunt cele ce nu îndrăznesc să-și lase copilul să plângă; asta pentru că nu-și iubesc într-atât soțul încât să-i poată spune copilului: „Am mai multă nevoie de un bărbat în patul meu decât să stau în camera unui copil care plânge." În ce-i privește, bărbații cred că este „treaba" mamei să potolească copilul. Ei nu îndrăznesc să-i spună copilului: „Locul soției mele este în patul meu și nu lângă tine fiindcă plângi în fiecare noapte." Dacă se întâmplă altfel, este pentru că părinții au fost complici.

Ai putea să explici ce înțelegi prin „copilul se simte centrul lumii"?

Toți copiii au impresia că ei sunt cauza a toate. Este o închipuire a copilului: nu i se poate anula. El se crede cauza pentru că dorește să fi fost cauza. Credința este și dorință. Băiat sau fată, copilul vrea să-i ia locul, în inima mamei lui, aceluia care îi apare ca un intrus după ce i-a dat viață.

Ai scris: „La trei ani, copilul băiat sau copilul fată provoacă tensiuni între părinți. La șapte ani, este machiavelic în a le excita gelozia, divizând pentru a domni[31]." Dacă tensiunile pe care le stârnește agravează conflictul dintre părinți și se ajunge la divorț, copilul nu riscă să rămână cu o gravă culpabilitate?

Desigur. Rămâne cu o gravă culpabilitate. La părinții care nu formau dinainte un cuplu veritabil, comportamentul oedipian al copilului provoacă gelozia cel puțin unuia dintre părinți, dând dreptate copilului împotriva celuilalt părinte. Copilul se simte vinovat, dar, de fapt, cuplul era fragil. În fața ieșirilor violente, incestuoase și machiavelice ale fetițelor și băiețeilor aflați la vârsta complexului Oedip, cuplurile solide râd: părinții se amuză și intră în joc: se prefac că sunt geloși, râzând mult, ceea ce dezamorsează numaidecât sentimentele vinovate ale copilului, deoarece acesta vede că nimeni, nici măcar el, nu se poate vârî ca un ic între mama și tatăl lui.

[31] F. Dolto, *Solitude, op. cit.*, p. 316; *Au jeu du désire, op. cit.*, pp. 208-209; prefață la M. Mannoni, *Le Premier Rendez avec le psychanalyste*, Paris, Gauthier, 1965, p. 27.

Copilul divorțului nu este mai machiavelic decât oricare altul în vicleniile lui oedipiene. Dacă se întâmplă ca acestea să aibă priză la părinții lui și le provoacă treptat despărțirea, înseamnă că soliditatea digului cuplului era fisurată.

Ar trebui atunci ca cineva să-i poată spune asta la timp copilului.

Exact. De altfel, psihanaliștii de copii au un mare număr de cereri de consultație pentru „triouri" aflate în dificultăți oedipiene: vârsta copilului se situează între cinci și șapte ani. Este suficient atunci ca părinții să fie primiți de câteva ori, câteodată și copilul. Tatălui trebuie să i se insufle încredere în atitudinea lui castratoare, iar mamei trebuie să i se explice că purtarea ei vrea să-i evite efectul de reglare asupra dorințelor copilului, legat de ea printr-un infantilism prelungit. Ea este prinsă în mod homo- sau heterosexual arhaic de copilul ei, căruia îi susține comportamentul perturbant față de relația pe care o are cu soțul ei. Părinților le pot fi sugerate fraze simple: vor reflecta la ele.

Cât despre mamă, ea îi poate spune copilului: „Nu voi îngădui nimănui să-l necăjească pe cel pe care îl iubesc și care este tatăl tău. Dacă nu ești mulțumit aici, voi căuta o soluție în afară." La fel, tatăl poate spune: „Nu voi permite nici unui bărbat să vină să-mi strice viața familială, necăjind-o pe soția mea. Nu văd nici un motiv ca acela să fii tu. Te faci mare și sunt foarte mândru de asta, dar nu o să ne mai sâcâi multă vreme." El își susține astfel băiatul în virilitatea lui, tratându-l ca pe un străin care i-ar strica mariajul. Cum

am mai spus, pentru aceste „triouri cu dificultăți oedipiene", câteva întrevederi cu părinții sunt adesea suficiente.

*
* *

Astăzi, psihologii și sociologii susțin adesea că un copil ai cărui părinți se despart sau divorțează trebuie să treacă printr-un travaliu de doliu. Expresia ți se pare potrivită?

Dacă acesta este doliul după copilăria mică, după perioada când părinții reprezentau pentru el o entitate bicefală securizantă indisociabilă, este vorba mai curând de o castrare: moartea „copilului" dinăuntrul său. Copilul are nevoie să știe că el este reprezentarea indisolubilității și a combinării vii — fiziologice, afective și mentale — a esențialului din cele două ființe care sunt părinții lui. A-i da castrarea este un travaliu care consistă în a-l face să înțeleagă că el însuși îi reprezintă pe amândoi părinții lui; nu mai are nevoie, chiar dacă și-o dorește, să continue să trăiască împreună cu ei zi de zi.

Are doar nevoie să audă de la cineva credibil că un copil caută un model feminin și un model masculin, că nu este indispensabil ca modelul să fie părintele genitor, nici să existe iubire între acesta și copil.

Spiritul copilului trebuie deschis spre dificultățile din viața părinților, în loc să fie culpabilizat; trebuie susți-

nute, cu chibzuială, dreptul lui de a-i critica pe adulți și datoria lui de a-și găsi, zi de zi, modele din ambele sexe, pe care, în închipuirea lui, le cuplează sau nu. Este vorba de o castrare a modului de gândire al copilăriei mici.

Care sunt efectele castrării pe care ai evocat-o, atunci când este operantă?

În acest caz, divorțul este un factor de maturizare. Când părinții și-au asumat divorțul în mod responsabil și s-au maturizat ei înșiși, copilul își poate păstra, în pofida încercărilor, afecțiunea pentru mama și tatăl lui. Este remarcabil să vezi până la ce punct unii copii cu părinți divorțați avansează în maturizare socială și autonomie.

O anchetă franceză pe un eșantion de copii cu părinți divorțați, realizată cu ajutorul testelor proiective, scoate în evidență la ei imaginea unui cuplu solidar imaginar[32].

Este cuplul, inseparabil în inconștient, al pulsiunilor active și pulsiunilor pasive, interiorizat la orice copil.

În acest sens, afirm că, chiar dacă divorțul îl lipsește pe copil de cuplul exterior al părinților, aceștia îi devin mai lăuntrici, și în chip mai profund. Părinții reali, exteriori, sunt cei de față, cei care i-au oferit exemplul unor ratați în viața de adult, care puteau să-i dăuneze. Dar, de vreme ce nu mai sunt împreună și s-au separat prin divorț, exemplul lor nu-l mai stânjenește.

[32] J.-J. Guillarmé, Ph. Fuguet, *Les Parents, le Divorce et l'Enfant*, Paris, Editions Sociales Françaises, 1985, pp. 81, 87, 99.

Fără îndoială, un alt mod de a reconsidera problema castrărilor: astăzi, două treimi din divorțuri sunt cerute de femei[33]*, motivele invocate adesea fiind alcoolismul și violența soțului.*

Există numeroase divorțuri din cauza alcoolismului soțului, care se datorează, în mare parte, faptului că soția a fost capturată în maternitatea ei. Chiar dacă, la începutul vieții conjugale, bărbatul nu era alcoolic, el

[33] Ministerul Justiției, *Statistici anuale*, nr. 4, *Procese civile 1984-85*, Paris, La Documentation française, 1987, p. 83:

Cazuri de divorț și autorul cererii (evoluție 1976-1985)

Autor	1976			1985		
Caz de divorț	**Amândoi**	Soțul	Soția	**Amândoi**	Soțul	Soția
Amândoi	**100,0**	**32,9**	**67,1**	**100,0**	**26,5**	**73,5**
Cerere acceptată	**100,0**	39,8	60,2	**100,0**	32,0	68,0
Greșeală	**100,0**	30,4	69,6	**100,0**	24,4	75,6
Suspendarea vieții în comun	**100,0**	71,3	28,7	**100,0**	54,9	45,1

În cazul cererii ambilor soți, chiar dacă inițiativa este comună în momentul depunerii cererii, decizia despărțirii a aparținut, se pare, într-un număr mai mare de cazuri, doar unuia dintre soți, acordul intervenind mai târziu*. Tradiționala preponderență a cererii din partea soției ne înclină să credem că inițiativa acestui tip de divorț revine încă majoritar femeii.

* „Într-adevăr, este adesea de ajuns să privești cu atenție convenția definitivă pentru a-ți da seama, din inegalitatea lichidării încheiate între părți, că unul i-a «vândut» divorțul celuilalt. Este atunci ușor să ghicești că acela care «a cumpărat» divorțul este în realitate inițiatorul." Dominique Coujard, „Divorțul spre o nouă morală", *Informations sociales*, nr. 7, 1982.

devine deseori pentru că soția lui se lasă prinsă în capcana maternității, nemaifiind pentru bărbatul ei sprijinul care era înainte. Există de asemenea femei care, în timpul sarcinii, nu mai sunt soția soțului lor, iar acesta se apucă de băutură, pentru că îi trebuie și lui o consolare. Se duce cu prietenii, dar cu prietenii unde poți să te vezi? La cafenea.

După ce s-a născut copilul, bărbatul, nemaisimțind un reazem afectiv la soția lui, prea acaparată de copil, manifestă un fel de „gelozie a mezinului" și trece fără să știe printr-o ușoară stare depresivă. Se întoarce la biberon ca un prunc de trei luni: a fost abandonat la nașterea copilului, pentru că în soția lui existau componente materne inconștiente în ceea ce-l privește.

Dinspre partea ei, soția își abandonează bărbatul: ea găsește pretexte ca să-i ceară să devină pentru ea, respectiv pentru copilul lor, o a doua mamă, o mamă *bis*; dorește asta inconștient. Rolul femeilor este enorm în alcoolismul bărbaților care nu erau la început alcoolici. Multe femei se plâng că bărbatul lor este alcoolic și îl părăsesc din această cauză, ele fiind de fapt cele care au făcut din el un alcoolic. Lucrul acesta nu s-a spus îndeajuns. Cum nu a fost îndeajuns subliniat rolul mamelor care se plâng de fiii lor și care pot astfel contribui la a face din ei progresiv niște alcoolici. Sunt mame care, de-a lungul întregii copilării a fiilor lor, au fost sclave și servitoarea ale acestora. Mai târziu, vor spune: „Nu mai pot." Îl bat pe umeri și îl aruncă pe scări. Fiul a devenit călăul mamei lui; or, tocmai ea l-a făcut astfel.

Cum nu i-a putut impune interzicerea incestului la fiecare castrare[34], el a făcut din ea încă din copilărie complicea sa prin toate mijloacele metaforice de care dispunea.

Nu a existat interdicție a incestului oral în momentul înțărcării. Iată așadar un fiu care „canibalizează" banii mamei lui prin toate mijloacele metaforice ale unui „supt" permanent: îi cere bani necontenit.

Nu a existat, apoi, interdicție a incestului anal. El a rămas, prin urmare, atârnat de ea, iar ea a rămas atârnată de el în momentul lui „a face". Ea a rămas atârnată de un „a face pentru el", în loc să se instaureze un travaliu de colaborare, în care fiecare să facă ceva pentru casă, atât copilul, cât și mama și tatăl. Dinspre partea lui, fiul nu „face" decât pentru a-și ajuta mama: nu „face" decât pentru ea: el o murdărește, el o curăță. În vreme ce, din clipa când un copil și-a dobândit autonomia motrice, mama nu trebuie să-l mai ajute constant.

În sfârșit, nu a existat interdicție a incestului genital. Mama nu i-a spus că o femeie dorește un bărbat adult. Nu este de ajuns să-i fi explicat: „Nu poți fi soțul meu, pentru că tu ești mic și eu sunt mare", căci atunci copilul gândește: „Bine, atunci, la paisprezece ani, o să fiu mare." Și la paisprezece ani, acești băieți încep să bea, să-și insulte mama.

Prevenția alcoolismului impune o întreagă comprehensiune din partea societății față de copilul mic. Și spun că se poate face mult organizând primirea părinților și copiilor de până la trei ani, așa cum facem noi la „Casa

[34] Vezi mai ales *Imaginea inconștientă a corpului*, *op. cit.*, cap. II, „Imaginile corpului și destinul lor: castrările", p. 64 și cap. III,„Patologia imaginilor corpului și clinică analitică", p. 212.

verde[35]" — de exemplu, redăm unei femei gustul de a trăi ca femeie, în vreme ce până atunci nu trăia decât ca o mamă care-și răsfață fiul.

Trebuie vizate autonomizarea copilului și sevrajul mamei. Atunci, mama înțărcată își înțarcă la rândul ei copilul, dar, singură, ea nu se înțarcă de el complet, în vreme ce, dacă un copil își înțarcă mama, ea este obligată să caute și să găsească altceva aiurea. Găsește atunci

[35] Cf. *Journal des psychologues*, nr. 25, *L'enfant et son corps*, Marsilia, martie 1985:
„Întrebare: Credeți posibilă realizarea unei prevenții a tulburărilor din copilăria mică?
F.D.: Sigur că da, iar eu încerc să contribui la asta prin crearea a ceea ce se numește «Casa verde», care este un loc de petrecere a timpului pentru copii de la zero la trei ani, împreună cu părinții lor, pentru a-i pregăti, până în două luni, să meargă la creșă, până în câteva luni, să meargă la grădiniță și până la doi ani să meargă la școală. Este vorba de a pregăti copilul să fie admis în societate, împreună cu părinții lui, în mijlocul altor copii de vârsta sa; pentru că, actualmente, ne ocupăm de micuții cetățeni cu condiția de a-i separa de aceia care le dau siguranța și de care depinde identitatea lor. Nici nu știu cine sunt și îi și ducem la creșă. Ceea ce e complet diferit atunci când au trecut pe la «Casa verde» și au avut vreo zece prezențe în acest loc, căci noi vorbim cu copilul despre tot ce spune mama. Îl primim, îl întâmpinăm pe micuț și ne adresăm lui ca unui interlocutor valabil. Când un copil îl agresează pe altul, nu-l certăm niciodată. Îi spunem cuvinte, cuvinte potrivite. Să spargi un obiect nu înseamnă a distruge sau a mutila, și asta trebuie să i se spună copilului."
Despre „Casa verde", cf. F. Dolto, D. Rapoport, B. This, R. Clément, „Prăvălia verde", în *Enfants en souffrance*, Paris, Stock, col. „Pernoud", Paris, 1981, pp. 137-155; F. Dolto, *La Cause des enfants, op. cit.*, pp. 520-521, 548-577; „Image de soi dans le miroir, lecture et écriture", în *Le Bloc-notes de la psychologie*, nr. 7, Geneva, 1987, pp. 223-238; *Solitude, op. cit.*, p. 215; „La Maison verte", în *Esquisses psychanalityques*, nr. 5, primăvara 1986, publicație a Centrului de formare și cercetări psihanalitice.

un eu auxiliar într-o altă mamă ce se află acolo. Apoi, într-o bună zi, vine și tatăl la „Casa verde" — de ce nu ar veni și tații? Așadar, soții vin după soțiile lor și stau de vorbă unii cu alții. Faptul că fiul lui și-a căpătat autonomia are efect. Iar copilul este în stare să și-o capete. Dacă nu și-o capătă, înseamnă că mama e prinsă de el și că el a devenit pentru ea echivalentul falusului lui: totul se află în el, ea nu e preocupată decât de el, are ochii ațintiți asupra lui, ceea ce îl împiedică pe copil să se îndrepte spre propria lui autonomie: mama lui are nevoie de el, iar un copil „nu-i poate face asta mamei lui", care are nevoie de el.

Dar mamele care vin la „Casa verde" își doresc să fie înțărcate de către copilul lor?

Ele vin să se odihnească. Știu că aici există jucării pentru copil. Și, mai ales, este pentru prima oară când copilul nu mai vrea să rămână agățat de fusta lor. Se duce cu alți copii de vârsta lui. Și câți tați nu ne-au spus pe urmă: „Ne-ați salvat căsnicia, care era gata să se spulbere cu totul." Or, în aparență, noi n-am făcut nimic. În orice caz, n-am făcut câtuși de puțin morală cuiva. Pur și simplu, i-am permis copilului să-și dobândească autonomia.

Tipul acesta de spațiu de primire este un răspuns al societății la răul crescând al cuplurilor în care soția se descoperă pervers afundată în propria maternitate, iar soțul se simte abandonat de soția lui din clipa nașterii copilului. Este unul dintre răspunsurile societății la necesitatea unui copil de a se structura laolaltă cu mama și cu tatăl lui. Spațiu de primire pentru copil *împreună* cu

părinţii lui şi nu pentru el singur; loc unde învaţă să fie în siguranţă în societate în prezenţa părinţilor săi, care sunt garanţii identităţii lui. El poate atunci înţelege că, şi atunci când părinţii nu sunt acolo, el rămâne copilul lor; şi tocmai de la el într-o bună zi, spre doi ani şi jumătate, trei ani, va veni fraza: „Vreau să mă duc la căminul unde nu rămân şi părinţii."

*
* *

Convorbirile cu adolescenţi pun în evidenţă importanţa pe care o are pentru ei violenţa din cuplul părinţilor.

Orice violenţă provine din absenţa cuvintelor care să exprime dezacordul dintre doi subiecţi. Când subiectul nu se mai poate exprima, corpul ca obiect „se răzbună" pe corpul celuilalt, obiect de respingere sau de rivalitate sau prilej de frustrare, pe care trebuie s-o învingi sau să accepţi s-o suporţi.

Repercusiunile violenţei parentale la care copilul asistă sunt diferite după vârstă.

Spre trei-patru ani, violenţa între adulţi e privită ca o scenă plăcută: copilul mic vede în ea, mai mult sau mai puţin, un fel de scenă primitivă, în care învingătorul este cel mai falic dintre cei doi. Auzi copii de vârsta aceasta vorbindu-ţi despre „tata care o bate pe mama"; pentru ei este totuna cu „Godorak" sau „Brave Star".

După faza Oedip, lucrurile stau complet altfel, copilul suferind atunci că îşi vede propria sexualitate dispreţuită, precum aceea a soţului învins. Dacă soţia este cea învinsă, pulsiunile receptive şi pasive ale băiatului primesc un model de masochism, deoarece el îşi vede mama rămânând în familie, în ciuda a tot ce se întâmplă. Asemenea scene sunt jaloanele perenităţii unui cuplu parental violent. În ce priveşte pulsiunile active, pulsiunile falice, băiatul le vede atunci ca putând ajunge până la distrugerea partenerei, ceea ce este un model de delincvenţă pentru virilitatea lui.

La fată, a asista la violenţa din cuplu produce un efect analog, cu consecinţa că părintele care iese învins din scandal devine pentru ea un model al sexului demn de dispreţ şi dispreţuit.

Copiii, atât băieţii, cât şi fetele, încearcă să se aşeze de-a curmezişul acestor încăierări; făcând asta, riscă în chip primejdios să forţeze zăvorul încă fragil care ţine închisă pentru ei dorinţa incestuoasă. Pericolul este şi mai mare în epoca noastră decât odinioară când, la pubertate, băieţi şi fete puteau să fugă de acasă în mod licit, căutându-şi de lucru.

Plecarea anumitor taţi violenţi, alcoolici, sau a unor mame violente sau inafective aduce o uşurare?

Climatul, care era vulcanic, devine calm, ceea ce este foarte apreciat de către copil, măcar la început. Căci, puţin câte puţin, capcana cuplajului complice cu un singur părinte poate împinge copilul să-l idealizeze pe acesta, ceea ce provoacă în el hotărârea de a i se consacra pe viaţă. Am văzut petrecându-se asta de câteva ori: „Nu o să mă mărit, fiindcă mama s-a sacrificat pentru noi. Trebuie să-i dau mamei tot ce câştig." Ca să-şi combată dorinţa

incestuoasă, își idealizează mama. Soluțiile sunt diferite pentru băieți și pentru fete; dar problemele apar la adolescență. La o fată, ele pot lua forma de proiect inconștient de „sororalitate": cu mama pentru toată viața.

Asta numești tu „fată blocată"?

Exact. E decisă să compenseze, pe viitor, pentru mama ei tot ceea ce aceasta și-a sacrificat din propria tinerețe pentru menținerea familiei după ce tatăl și-a părăsit postul.

Pentru băieți, situația se arată complicată în adolescență și fiecare caz își găsește o soluție particulară, foarte frecvent nevrotică.

Ca să nu-și „placheze" mama, ei pot hotărî să nu aibă viață sexuală, să nu facă studiile îndelungate pe care ar dori să le facă, considerând că vor costa prea scump și vor dura prea mult. Acești băieți manifestă, de asemenea, din culpabilitate, o embolie a circulației libidinale. Resimt responsabilități de soț; și, fie că reacționează opunându-se și devenind insuportabili pentru mama lor, fie trăiesc într-o falsă castitate, într-o falsă homosexualitate alături de camarazi asemenea lor, devotați datoriei familiale. Astfel de nevroze sunt destul de dificil de suportat.

Ceea ce vrea să însemne, se pare, în ambele cazuri, că mamele, dinspre partea lor, nu-și pot găsi un soț.

Nu o pot face, pentru că locul este ocupat.

În concluzie, ușurarea despre care se vorbește după plecarea soțului turbulent nu durează mult. Cum am

mai spus, pacea redobândită este o capcană pentru copiii și pentru părintele care li se consacră. Plecarea „scandalagiului" ar avea un sens pozitiv, dacă, la puțin timp după, libidoul femeii s-ar redeștepta pentru un bărbat potrivit, ceea ce ar restabili ordinea libidoului și pentru copii.

Unele tipuri de divorț, cu conflict în privința copilului, modifică la acesta, aflat „în curs de structurare și de creștere, valoarea de model și de credibilitate a adultului, ca valoros"[36], ai scris tu.

Într-adevăr, adesea copilul nu mai are încredere în cuvântul părintelui la care stă. Faptul că a dobândit experiența unui conflict stârnit de dificultăți din partea ambilor părinți, și nu doar dintr-a unuia singur, face — cel puțin în ochii lui — ca nici unul dintre ei să nu fie mai credibil decât celălalt. De aceea, într-un divorț conflictual, cea mai bună soluție este ca, pe perioada unui an școlar, copilul să fie încredințat unei familii de adopție sau, dacă rămâne în propria familie, să fie dat în pensiune (întreținere) până ce soții pătimași se vor potoli.

Fără îndoială, te referi la acele cazuri în care hotărârile judecătorești, sentințele, recursurile, anchetele și contra-anchetele sociale, expertizele psihologice se succed, nici unul dintre soți neputându-se decide să cedeze.

Da. În aceste cazuri, poate fi necesară o soluție radicală. De exemplu, copilul ar putea fi încredințat,

[36] F. Dolto, *Imaginea inconștientă a corpului, op. cit.*, p. 335.

pentru un an, unui unchi sau unei mătuși care să aibă și ei copii și care să nu țină partea nici unuia dintre părinți, sau i s-ar putea propune să meargă la internat. Desigur, trebuie să se discute cu copilul și să i se explice că, oricum, acest climat de criză acută nu îi este prielnic.

Orice adolescent care își trăiește evoluția simultan ca uitare, indispoziție și descoperire poate să-și vadă reactivate unele amintiri ale experiențelor trăite la divorțul părinților lui?

Desigur; și nu numai la divorțul părinților, dar în tot ce a fost important în viața lui încă de când era mic. Tocmai asta este caracteristic adolescenței; se reactualizează tot ceea ce a fost important ca trăire încă din copilărie, conștient sau inconștient, în comportamente sau în reacțiile emoționale. Pe deasupra, climatul emoțional este acum totdeauna depresiv.

În toată adolescența?

În toată adolescența, pentru că e vorba de un doliu; doliu după un fel de a fi tu însuți. În această perioadă, chiar și cuvintele vocabularului își schimbă sensul — ca să nu mai vorbim de cuvintele „ a iubi", „a dori" sau „a râvni", fără a mai pune la socoteală ceea ce se leagă de calitățile unora sau altora, ceea ce motivează rivalitățile. Nici unul dintre aceste sentimente nu mai este ceea ce a fost de la opt la doisprezece ani, nici de la patru la opt ani, nici de la naștere la patru ani. Trebuie ținut doliu după aceste trei perioade ale copilăriei.

Aceasta ne face să înțelegem că la orice adolescent există mereu momente când se ivesc idei de sinucidere — care nu ar trebui luate drept tentative de a fi puse în practică. În acel moment, convorbirea cu un adult care nu e neliniștit și îl lasă pe adolescent să vorbească fără a-i reproșa sentimentul depresiv de care dă dovadă în confesiunea lui, în acel moment o astfel de convorbire — chiar fără ca adultul să știe — devine un sprijin pentru acea „naștere a cetățeanului" pe care o reprezintă trecerea prin adolescență — trecere care implică doliul și abandonarea în trecut a propriei copilării, fără nostalgie.

Suprainvestirea și dezinvestirea sexului, banilor și școlii, caracteristice adolescenței, chiar în lipsa divorțului, pot îmbrăca aspecte particulare din cauza divorțului?

Este cu neputință de răspuns la această întrebare. Depinde de personalitatea părinților. Faptul că tatăl nu e de față pentru a se opune, de exemplu, unei alegeri profesionale cu care nu ar fi de acord, poate ușura situația unui băiat, tot așa cum i-o poate ușura și unei fete, pentru că el nu mai poate fi gelos pe „Jules" pe care ea vrea să-l frecventeze; la fel, este posibil ca fiica sau fiul să se simtă fără sprijin pentru că în casă nu există un al treilea care să tempereze atitudinea mamei.

Faptul că ai suferit din pricina divorțului părinților nu este eliminabil. Asta face parte din ansamblul problematicii unui subiect; nu se poate vorbi despre așa ceva la modul general. Fiecare caz este un caz particular.

Absența fizică, carența simbolică sau devalorizarea unuia dintre părinți îl pot face pe adolescent să-și constru-

iască, în imaginar, o imagine suprainvestită a acestui părinte, mai ales când este vorba de tată.

Adolescenții sunt obligați să-și ocrotească imaginea de ei înșiși ca viitori genitori, construindu-și în imaginar un genitor care să aibă valoare, și aceasta din cauza inflației tatălui în prezent. Ei au nevoie să poată conta pe genitudine, pe capacitatea lor de a da viață, fără a se înșela, „cum a făcut tata căsătorindu-se cu mama" sau „mama cu tata".

Este o logică a viului la adolescent, care trebuie să-și conserve credința în propria maturație gonadică, în propria putere, independent de exemplul pe care i l-au dat mama aceea sau tatăl acela. El supracompensează.

Unii adolescenți, stând fie cu mama, fie cu tatăl, care și-a găsit un partener, doresc să se ducă să stea cu celălalt părinte.

Păcat că asta nu li se întâmplă decât la adolescență! În această perioadă, este vremea oricum, pentru ei, să vrea să stea cu celălalt părinte. Altfel, această lipsă va apăsa asupra viitorului adolescentului, când va deveni adult și părinte la rândul lui.

Este indispensabil să-și formeze propria judecată asupra persoanei tatălui, privindu-l ca pe un adult în raport cu relația sa cu alt adult. La fel, în privința persoanei mamei.

Această observare a fost falsificată sau făcută imposibilă după divorț. De aceea, o ședere depășind cu mult răstimpul unei vacanțe la părintele discontinuu mi se pare indispensabilă: o ședere de un an sau doi, înainte ca adolescentul, devenind adult, să găsească o soluție pentru a nu mai locui cu părinții. Și asta nu cu scopul de a judeca, ci cu acela de a face cunoștință cu celălalt părinte, în calitatea lui de adult, de această dată, și nu în calitate de „mami" sau „tati".

Este păcat că părintele continuu consideră câteodată această căutare a copilului său drept un blam în ce-l privește. Dimpotrivă, este un semn că acest părinte l-a crescut bine și l-a pregătit să-și trăiască tulburările și căutările adolescenței și vârstei adulte.

Unii adolescenți nu înfruntă complexitatea sfârșitului identificării infantile inconștiente cu propriii părinți. Crezi că discutând cu niște adulți despre ceea ce i-a făcut pe părinții lor să divorțeze, aceștia ar putea apoi să elaboreze proiecte afective într-un mod mai personal?

Este totdeauna bine să ventilăm efectele evenimentelor prin vorbire. Dar nu este totdeauna de ajuns să-i asculți pe alții emițând opinii divergente față de cele ale propriilor părinți. A vorbi nu înseamnă a trăi o experiență. E mai bine decât nimic, dar asta îl poate păcăli pe adolescent: el ar putea urma sfaturile cuiva bun de gură care știe să se exprime.

Poate că astfel ar putea fi ajutat să se exprime într-o manieră conștientizată?

Să exprime ceea ce simte, da, dar probabil nu să și evolueze. E mai bine decât nimic, dar nu e destul.

Auzim spunându-se astăzi: „Ești copilul unor oameni care au divorțat? — Și eu la fel, sunt copilul unor

divorțați." Ne iubim... în funcție de ce? Divorțurile întemeiază oare linii de înrudire?

Au trecut prin aceleași încercări. Se poate întâmpla ca oamenii să se lege unul de altul deoarece cred că știu, din cauza unei situații juridic asemănătoare, că au suferit din aceleași motive, dar nu cred ca asta să fie adevărat. La fel cum a spune „Aparținem fiecare unei familii care se înțelege bine" nu înseamnă că un bărbat și o femeie sunt făcuți să trăiască împreună sau că se pot înțelege profund. Cred că și aici se află o capcană. Una este să te înțelegi cu cineva pentru că amândurora vă plac un anume tip de cultură, un anume tip de distracții; și alta este să fiți „frați gemeni ai necazurilor de tinerețe[37]".

„Ei bine, atunci ar trebui poate să te căsătorești ca să poți divorța... Oh! dar mai e mult...", spunea un copil. Ai comentat această afirmație astfel: „Iată un comportament infantil care va reproduce, pentru copiii lor, ceea ce acești tineri au trăit suferind. Astfel se pregătesc alte divorțuri[38]..."

Este ceea se numește „nevroză familială", adică repetarea, de la o generație la alta, a acelorași impasuri. Este „cercul de familie" atât de bine descris de André Maurois și complet contradictoriu față de dorințele conștiente ale oamenilor. Identificarea pare fatală, deoarece copiii vor să creadă că părinții sunt niște absoluturi, niște „zei buni" care nu trebuie judecați niciodată. Ar fi totuși

[37] F. Dolto, *Le Cas Dominique*, Paris, Éd. du Seuil, 1971, p. 25.
[38] F. Dolto, *La Cause des enfants*, *op. cit.*, p. 380.

de datoria lor de adolescenți să-i judece, pentru că au făcut ceea ce au putut și nu mai mult. Și, pornind de aici, să-și cinstească părinții procedând altfel decât ei.

Important este ca subiectul adolescent să se ia în propriile mâini și asta pentru că, de fapt, el și-a purtat totdeauna de grijă. A avut o clipă de amăgire când era mic, crezând că el era persoana mare care se ocupa de el. Este ceea ce a avut loc în inconștient, unde l-a introiectat pe adultul de care era dependent, împreună cu vorbele și nevroza acestuia. Adolescentul trebuie să se degajeze de această identificare cu mama și tatăl lui pentru a deveni el însuși, în timpul și spațiul lui proprii, cu propriile lui experiențe[39].

Nu se poate invoca cine știe ce ereditate fatală, de vreme ce psihoterapia psihanalitică — și încă mai mult, psihanaliza — permite subiectului să-și explice și să-și rezolve complexul Oedip.

[39] Cf. F. Dolto, *Dialogues québécois*, *op. cit.*, p. 214.

7

Copilul și școala

Ancheta asupra divorțului la care ai participat[40] evidențiază faptul că „nici unul dintre cei patruzeci de elevi chestionați în (...) două clase nu fusese informat de părinții lui că au hotărât să divorțeze". Încă frecvent, copiii nu vorbesc despre noua lor situație de copii ai unor părinți divorțați, nici profesorilor, nici colegilor. Tăcerea părinților asupra divorțului poate explica această atitudine?

Nevorbindu-i copilului despre divorț înseamnă „să-l instruiești", într-un fel, prin această tăcere. Tot ceea ce nu i se spune echivalează pentru el cu ceea ce i se ascunde. Pentru copil, divorțul este ceva „foarte rău", de care părinții lui par să se rușineze ca de un delict, nici legalizabil, nici recunoscut de societate. Or, nu tot ce se ascunde este, prin chiar aceasta, „o mârșăvie": ființele umane adulte își ascund sexul, ca să-l pună în evidență.

[40] F. Dolto, *La Cause des enfants*, *op. cit.*, p. 383.

De altminteri, adultul nu vorbește cu oricine despre plăcerile lui sexuale, încântătoare și ascunse; vrea să le păstreze pentru el însuși. Acesta este erotismul.

Pentru copil, ne-spusul este de un extraordinar erotism! Este atât de excitant încât ar fi „o porcărie" s-o spună tuturor. Nu și-ar mai păstra pudoarea sexuală de copil. Dacă i se vorbește despre așa ceva, resimte asta ca pe ceva trist, dar nu mai este un lucru rușinos, nici prea excitant.

În acest moment, le-ar putea spune și altora.

Așa e. De altfel, este interesant că majoritatea tinerilor de șaptesprezece-optsprezece ani, care au trăit situații dificile de divorț, vă vor spune: „Mi-ar fi plăcut mai mult, și încă și astăzi îmi spun că mi-ar fi convenit mai tare ca tata să fi murit decât să-l văd divorțând de mama. Aș fi suferit să știu că tata a murit, dar aș fi putut să vorbesc despre asta, în vreme ce faptul că părinții mei divorțaseră m-a izolat complet. Nu puteam să-mi invit acasă nici un coleg. Mă opream înainte de a începe și, de câte ori îmi vorbea de părinții lui, răspundeam orice altceva, pentru că nu puteam să spun adevărul."

Ca și cum ne-ar fi rușine de acest act, totuși la fel de legal ca și o căsătorie. Rușinea ține de o lege libidinală inconștientă la copil, lege căreia legea scrisă, legea pozitivă îi rămâne străină. Nu ți-e rușine cu un tată mort, cu o mamă moartă, dar ți-e rușine cu un tată sau cu o mamă care nu-și asumă propriii copii.

Unii profesori care tocmai au divorțat trec printr-o mare suferință. Îmi aduc aminte de o excelentă învățătoare care

spunea cu tristețe clasei sale: „Anul acesta, nu vom serba ziua taților, i-ar amărî prea tare pe cei care nu au tată."

Ca și cum despărțirea părinților ar însemna că acei copii și-au pierdut tatăl. Era vorba evident de o femeie care se identifica cu copiii ei, ceea ce li se întâmplă adesea, din nefericire, pedagogilor.

Vrei să spui că se identifica cu „copiii ei din clasă"?

Da; sau cu propriii ei copii. Se întâmplă foarte des ca părinții să se identifice cu copiii dacă nu se feresc.

Numai pedagogii?

Nu; toți părinții. O dovedesc când vorbesc despre ei înșiși la persoana a treia: „Mami a făcut cutare lucru"; sau despre soțul lor la persoana a treia: atunci când îi spune soțului „tati". Este ceva cu totul inconștient, dar auzi spunându-se asta tot timpul.

Alt exemplu de identificare a părinților cu copilul: când părinții adoptivi nu vor să spună unui copil că este adoptat, își justifică tăcerea astfel: „Este imposibil să-i spunem. Dacă aș fi fost în situația lui și mi s-ar fi spus, mi-ar fi făcut foarte rău. — Dar asta pentru că nu erai adoptat. El își are propria lui istorie. Trebuie, dimpotrivă, să i se spună adevărul. Asta îl va stimula."

De câte ori nu le-am auzit pe mamele divorțate spunându-mi despre tatăl copilului lor: „Ne-a părăsit când cel mare avea șapte ani." Îl întrebam atunci pe copil, care era de față: „Nu-l mai vezi pe tatăl tău?" Mama răspundea: „Ba da, ba da, îl vede la două săptămâni. — Atunci

de ce numiți asta abandon? — Vreau să spun că a divorțat când cel mare avea șapte ani." Astfel de mame divorțează împreună *cu* copiii lor. Din punctul lor de vedere, copilul divorțează o dată cu ele.

Ca să ne întoarcem la exemplul pe care l-ai dat, învățătoarea s-a putut identifica, așa cum am spus, cu propriii ei copii sau cu „copiii ei din clasă" și cu încercările pe care le-a proiectat asupra lor: dacă ea nu mai avea soț, nici ei nu mai aveau tată.

Unii copii încearcă să se confeseze interlocutoarei lor privilegiate, învățătoarea: „Mama plânge, tata nu mai doarme cu ea", mărturisea o fetiță de patru ani educatoarei ei.

Important este că acest copil așteaptă un răspuns care să fie adevărat din partea persoanei pe care a solicitat-o, și nu un răspuns tip „limbă de lemn"; să n-o vadă pe această persoană schimbând vorba.

Bineînțeles, fiecare își are limitele lui, rezistența lui, firea lui; totuși, orice pedagog ar putea răspunde: „Ai făcut bine că mi-ai spus asta. E un secret. Nu mai spune la nimeni. Nici eu n-o să mai spun la nimeni."

Este minimum.

Da, dar copilul și-a putut măcar spune necazul cuiva; este mai puțin singur.

Iar învățătorul i-a spus limpede că a auzit și a înțeles.

Exact. Dar, în cazul anumitor copii la care se simte o undă de culpabilitate în raport cu părinții, ar putea

fi de dorit să adauge: „Nu e nici bine, nici rău că mi-ai spus asta. Știu că te întristează, dar nu e câtuși de puțin vina ta. Există momente grele în viața oamenilor mari"; și, în concluzie: „Ai făcut bine că mi-ai spus. E un secret pe care n-o să-l spun nimănui." A-i preciza asta este important, deoarece copilul se simte vinovat; și asta cu atât mai mult cu cât părinții înșiși se simt vinovați că divorțează, deși nu e nimic rău în a divorța. Prin urmare, nu există nici o rațiune pentru care copilul să moștenească ceva din această atmosferă de culpabilitate.

Afirmi că una dintre funcțiunile școlii ar fi aceea de a ajuta copiii să înțeleagă vocabularul privitor la legăturile de rudenie[41]*. Diversitatea situațiilor familiale nu ar putea fi studiată și în școală?*

Bineînțeles! De la vârsta de șase ani, diversitatea situațiilor familiale și dificultățile prin care copiii pot trece cu părinții lor legitimi — mai ales cu părinții naturali —, în cazul unei despărțiri sau al dispariției unuia dintre ei, precum și dificultățile întâmpinate cu părinții adoptivi sau cu părinții care asigură subzistența pot deveni temă de reflecție, intrând în circuitul cunoștințelor generale, ilustrate prin texte literare. Gândurile pe care acestea i le-ar stârni fiecărui copil ar fi ale lui proprii; apoi, acestea ar putea fi discutate în clasă de elevi și de profesoară.

Care ar fi scopul acestor lecturi-discuții?

[41] Cf. F. Dolto, *Imaginea inconștientă a corpului, op. cit.*, pp. 186-187.

Inserarea cazurilor particulare printre cazurile generale le-ar îngădui multor copii dezamorsarea sentimentului de oprobriu că nu sunt exact așa cum le place copiilor să fie: „la fel cu ceilalți". Numai luând distanță față de încercările reale din viața afectivă, un subiect uman își asumă acele caracteristici familiale care sunt ale sale. Repercusiunile pe care ele le pot avea asupra narcisismului său pot fi imediat sublimate din clipa când limbajul poate circumscrie atât bucuriile cât și încercările, copilul găsind astfel în literatură suporturi pentru fantasmele pe care situația sa particulară i le inculcă.

Mulțimea profesorilor, la colegiu, poate înlesni la elevi un apel direct sau indirect, sub formă de suspinuri convulsive, de exemplu, la unul dintre aceștia.

Ei caută un tată idealizat sau o mamă idealizată. E foarte frecvent. Îi revine profesorului să nu respingă această relație pasională și, dimpotrivă, să se arate tolerant față de o dinamică în desfășurare la niște copii care poate că nu găsesc altundeva nici un sprijin. Profesorul, bărbat sau femeie, nu trebuie să răspundă în mod erotizat acestei solicitări a atenției care, pentru adolescent, este o implozie de iubire, un soi de strigăt după iubire pe toate planurile. Sunt fraze pe care este foarte folositor să știi să le spui unui adolescent în asemenea momente — firește, cu cuvinte care sunt pentru fiecare doar ale sale; astfel: „Vârsta la care ești este cea mai dificilă din toată viața. La vârsta ta, are loc o întreagă preschimbare a sensibilității. Să nu te miri că ai sentimente intense, bizare, care nu stârnesc în ceilalți răsunetul pe care l-ai vrea. Toți adulții au trecut prin asta, și este foarte greu."

Vorbești acum despre situația generală a adolescentului, în afară de cazul particular al divorțului.

Nu e o soluție ca el să găsească un „mami-tati" în profesoara sau profesorul lui, dar e o ocazie de a-i fi recunoscute dificultatea dorințelor și conflictul interior prin care trece. Ar putea astfel recunoaște că „este greu", dar că nu e nici bine, nici rău și că el nu este ridicol.

Ceea ce pretinde respect, o anume pricepere de a face și de a spune din partea profesorului.

Unii profesori își mai aduc aminte de dificultățile adolescenței din care au ieșit; sunt așadar toleranți față de niște încercări despre care recunosc că au reprezentat riscuri și pentru ei când erau tineri. Fără îndoială, de altminteri, și-ar fi dorit ei înșiși să fi întâlnit pe cineva care să-i ajute să treacă prin ele.

Încă din 1965, propuneai posibilitatea ca elevii care fac ei înșiși cerere să aibă întrevederi libere cu psihologi, în afara oricărei puteri „legislative" sau „executive". Ai făcut școală în această privință?

Propunerea mea nu a avut nici un ecou. În schimb, am mărturii de la infirmiere de liceu, care sunt veritabile „depozitare" pentru inimile îndurerate ale adolescenților și adolescentelor — atunci când nu intervin în ceea ce li se spune, judecându-i pe părinți sau pe profesori —: îi ascultă, dau dovadă de o compasiune măruntă, toarnă o ceașcă de ceai de romaniță...

Se duc la infirmieră pentru că, vezi Doamne, îi doare capul, îi doare stomacul. Totul începe printr-o exprimare a corpului și, treptat, începi să povestești. Îți sufli nasul, plângi și pe urmă îți este mai bine. Faptul că se adresează infirmierei mai degrabă decât psihologului dovedește, se pare, că probabil nu este posibil ca asta să se întâmple cu persoane care, se crede, ar repeta, direct sau indirect, altor adulți ceea ce li s-a mărturisit. Se crede că infirmiera trebuie să păstreze secretul profesional ca și când ar fi în mediul medical.

Ți s-ar părea posibil, când cazul unui copil este ceva mai complex, ca infirmiera să poată face legătura cu psihologul?

Câtuși de puțin. În schimb, infirmiera îi poate spune copilului: „Ai putea să stai de vorbă cu psihologul", dacă ea știe că acesta nu întocmește nici un fel de dosar, că păstrează secretul și nu scrie nimic. Dar nu trebuie ca infirmiera să vorbească ea însăși cu psihologul.

Și poate spune copilului că îl cunoaște bine pe psiholog?

Și că e discret. Dar trebuie să adauge: „Oricum, nu o să vorbesc cu el despre tine, nu o să-i spun nimic din ce mi-ai mărturisit. Dar cred că ar trebui să-i spui chiar tu. Dacă vrei, o să te ajut să faci primul pas și să-i poți vorbi."

Ceea ce-i face pe copii atât de sensibili la „lumea psi" este că psihologul scrie și că asta va avea urmări, sau că se vorbește „în spate" despre dificultățile pe care le-au mărturisit într-un mod intim.

Și asistentele sociale?

Termenul „asistentă socială" stârnește asocieri cu juridicul și socialul, or, pentru copil nu se pune astfel problema. Nu sub acest aspect caută el o soluție — afară de cazurile excepționale de copii care ar vrea să se asume părăsindu-și familia, ca și când ar fi majori. Sufletul și trupul copilului sunt cele ce suferă, nu statutul lui juridico-social.

O asistentă socială îl poate face pe copil să înțeleagă că problema lui e una psihologică, cum de altfel o poate face și un profesor. Dacă psihologul instituției școlare are aptitudini psihoterapeutice, asistenta socială poate îndruma copilul să-i ceară o întrevedere. Face parte din rolul asistentei sociale cunoașterea capacităților fiecăruia. Ea trebuie așadar să știe dacă acel psiholog are sau nu aptitudini terapeutice și pregătirea necesară. Dacă nu, ea poate găsi o consultație în apropiere și să-l ajute pe copil sau pe adolescent să întreprindă cererea de a merge acolo. Dar asistenta socială nu poate înlocui nici pe psiholog, nici pe infirmiera cea bună „ceai de mușețel — aspirină".

Părintele discontinuu are, după părerea ta, datoria să supravegheze educația copilului. Or, circularele ministeriale precizează doar că are dreptul să fie informat asupra desfășurării studiilor, fie prin discuții în particular, fie prin corespondență, cu condiția ca el să depună o cerere[42].

[42] Circulara nr. 73-131 din 9 martie 1973, *BOEN*, nr. 12, 22 martie 1973; și circulara nr. 76-180 din 19 februarie 1976, *BO*, nr. 11, 18 martie 1975.

Circulara îi dă dreptul, dar el are datoria. Îmi pare rău că trimiterea buletinelor școlare către ambii părinți, când sunt divorțați, nu este automată și obligatorie. Dacă părintele care le primește nu este interesat, îl privește, dar datoria așezământului ar fi să le trimită ambilor părinți, așadar să le adreseze totdeauna și părintelui discontinuu, chiar dacă acesta nu cere nimic, și chiar dacă celălalt părinte se opune.

8

Copilul față în față cu justiția

Ai scris că ar trebui să se poată înregistra despărțirea așa cum se înregistrează căsătoria.

În Danemarca, dacă cei doi soți sunt de acord în toate privințele, este posibil să obții un divorț sau o despărțire legală prin simplă hotărâre administrativă[43]*. În prima fază, cuplul obține o despărțire administrativă, pe durata de un an: aceasta permite fiecărui soț să facă experiența despărțirii. Dacă ei perseverează în dorința de a divorța, este pronunțat un divorț administrativ. În mod gratuit. Numai dacă survin puncte de dezacord, atât în cadrul despărțirii administrative, cât și în acela al divorțului administrativ, devin necesare apelul la tribunal și angajarea a doi avocați.*

Nu știam asta când am sugerat posibilitatea unui asemenea tip de despărțire. Este foarte interesant că a fost deja aplicat în Danemarca. Iată o manieră de a proceda ce pare foarte suplă.

[43] Legea daneză nr. 256 din 4 iunie 1969.

Ceea ce nu mă împiedică să cred că, dintr-un punct de vedere general, societatea noastră a greșit liberalizând atât de tare divorțul.

Ai insistat asupra faptului că orice copil își ignoră drepturile — acela de a fi hrănit, adăpostit, educat, supravegheat, de a nu fi bătut — și că a nu-i spune ce drepturi are favorizează la el fantasma că adulții au toate drepturile asupra lui. În timpul unui divorț, copilul aude vorbindu-se despre drepturile pe care legea le conferă părinților. Astfel încât nu rareori un copil își aude părintele continuu spunându-le altora de față cu el: „Eu sunt cel care are drepturi asupra lui."

După mine, ar trebui ca termenii „drepturi" și „datorii", care nu figurează decât într-unul sau două articole ale Codului civil[44] pe această problemă, să fie reluați și precizați în toate articolele unde este necesară specificarea lor. Căci, actualmente, ei creează contrasensuri în înțelegerea părinților și copiilor.

În realitate, a fi legat de societate prin drepturi și datorii este o dialectică a subiectului, fie el părinte sau copil.

Înaintea vârstei de șapte ani, copilul își suportă datoriile ca pe niște obligații față de cel mai puternic, de care depinde întreținerea vieții lui. Datoriile lui ca atare, desprinse de obligația față de adult, nu-i devin limpezi decât o dată cu vârsta rațiunii.

Pe de altă parte, atunci când atinge această vârstă, părinții nu mai au față de el decât datorii, și nu drepturi.

[44] Cod civil, art. 286 și 371-2.

În fine, la paisprezece ani, el nu mai are față de părinți decât acele datorii pe care orice cetățean le are față de ceilalți cetățeni: datorii de solidaritate familială și de solidaritate socială.

De altfel, orice copil își închipuie că el este centrul vieții pentru părinții lui. Crede așadar că părinții trebuie „să înnebunească de cap" din pricina lui. Este tocmai ceea ce trebuie evitat și ceea ce destule hotărâri de divorț mai provoacă și astăzi. Tatăl și mama nu fac altceva decât să se învârtească în jurul așa-ziselor lor drepturi care devin centrul obsesiei lor.

Și mai este ceva: hotărârile sunt executorii, la nevoie recurgându-se la forța publică; ele nu pot decât să consolideze la unii sentimentul „dreptului lor".

Multe divorțuri sunt pronunțate încă „din greșeala" sau „din vina". Acestea pot fi reciproce; dar încă mai auzi spunându-se: „Soțul meu (soția mea) poartă toată vina."

Oricare ar fi vârsta copilului, această expresie peiorativă și acuzatoare este destructurantă pentru el, fără a mai pune la socoteală că este totdeauna falsă; ea își distilează otrava în sufletul copilului.

Disensiunile dintr-un cuplu provin din dificultăți bilaterale în raport cu evoluția personală a fiecăruia dintre cei doi. Și singura vină a fiecăruia a fost aceea de a se fi înșelat asupra lui însuși și asupra celuilalt când au alcătuit un menaj.

Tatăl — mai rar mama — este condamnat să plătească o pensie alimentară. Este de dorit pentru copil să citească sau să audă că unul dintre părinții lui este „condamnat"?

Când copilul aude sau citește că tatăl sau mama lui este „condamnat" să plătească o pensie alimentară pentru el, pentru frații și surorile lui, atunci când îi are, tot o otravă este distilată în sufletul lui, ca și atunci când află că divorțul a fost pronunțat „din vina" unuia sau altuia dintre părinți.

*

* *

În hotărârile de divorț „din greșeala", în deciziile de modificare a exercitării autorității părintești, judecătorul invocă noțiunea de „interes al copilului" pentru a atribui autoritatea părintească unuia sau altuia dintre părinți. Termenul „copil" este folosit de justiție într-un sens larg și desemnează pe fiica sau fiul ce n-a ajuns la vârsta de optsprezece ani.

Termenul „minor" ar fi mai potrivit; „copil" face relație exclusiv cu genitorii sau cu părinții legali sau adoptivi. În orice caz, fie că se spune „copil", fie „minor", această dispoziție a legii nu ar trebui să se extindă până la optsprezece ani. Unui copil din părinți divorțați ar trebui să i se recunoască mai devreme decât unui copil dintr-un cuplu unit posibilitatea de a încerca să se asume pe el însuși lucrând în mod legal, de exemplu, în loc să rămână în sarcina unui singur membru al cuplului sau a

unui părinte care nu trăiește în cuplu. După mine, societatea ar trebui să recunoască unor copii din părinți divorțați o anume capacitate de emancipare morală și civică. Ar trebui poate creată o expresie ca „minor autonomizat legal". Din cauza aceasta, el nu ar fi degajat de legătura cu părinții, spre deosebire de emancipare, care degajează responsabilitatea părinților. Și-ar păstra relațiile afective cu părinții, iar aceștia și-ar păstra răspunderea față de el, în măsura în care ar fi toți de acord, și el, și ei.

Le este caracteristic adolescenților să se vrea autonomi, cu atât mai mult când părinții au divorțat.

După părerea ta, autonomia copilului începe la vârsta de nouă ani; la doisprezece ani, în general, este autonom.

Dar ar trebui ca autonomia socială, posibilitatea de a face o muncă plătită să le fie recunoscută tinerilor de la paisprezece ani. Autonomizarea intra-familială începe efectiv la nouă ani, atunci când copilul hotărăște să-și petreacă sfârșitul de săptămână la un coleg, să facă vioară sau flaut, să meargă într-o tabără de cercetași. Părinții sunt cei care îi dau permisiunea, dar el este cel care are inițiativele. Ele sunt controlate de părinți, dar nu interzise.

Justiția, dinspre partea ei, nu ar trebui să uite că măsurile luate în „interesul copilului" constituie condițiile care îl vor conduce spre a deveni autonom la adolescență. El se află într-o dinamică evolutivă. Tocmai de aceea decizia privind încredințarea ar trebui să poată fi des remaniată. Tot ce-l poate face mai apt să se separe

de ambii părinți, atât de cel continuu, cât și de cel discontinuu, deoarece este capabil să-și asume răspunderea de sine, trebuie cercetat cu mijloacele cunoștințelor psihologice actuale în deciziile ce vor fi luate.

Sub acest aspect, trebuie avute în vedere:

- un interes imediat, urgent, pentru ca acel copil să nu „se dezmembreze";
- un interes pe termen mediu, pentru ca să-și poată regăsi dinamica evolutivă după momente dificile;
- un interes pe termen lung, pentru ca să-și poată părăsi părinții: el trebuie susținut să-și dobândească autonomia mai repede decât copiii din cupluri unite, adică să devină capabil de a se lua în proprie răspundere și de a nu se atașa prea tare de părintele continuu sau de a dezvolta mecanisme de fugă, care, în principal, sunt de două tipuri: inhibiția — fuga în propria interioritate — sau abandonarea formării pre-profesionale, a studiilor, ceea ce câteodată ajunge până la fugi repetate.

„Interesul copilului" este să-l conduci spre propria autonomie responsabilă.

Am auzit vorbindu-se astăzi despre un băiat, care, trecut de douăzeci de ani și ultimul dintre frați, rămâne singur cu mama lui divorțată. Abia acum începe să aibă prieteni, exclusiv băieți. Mama lui se neliniștește: „Eram mereu împreună. Doar el îmi rămăsese. Considera că ce a făcut tatăl lui este foarte rău. Era un elev bun și acum, când examenul se apropie, abandonează totul."

Băiatul nu poate reuși, pentru că se află în incest. „Interesul copilului", în acest caz, ar fi fost să i se spună mai devreme acestei femei să-l ducă la internat sau altundeva și să-l împiedice să i se consacre doar ei.

Dacă, așa cum susții, măsurile luate în interesul copilului trebuie să-i favorizeze autonomia, sentința care atribuie autoritatea părintească trebuie să poată fi modificată în funcție de dezvoltarea lui.

Legea prevede asta: hotărârile sunt totdeauna susceptibile de remaniere, pe cât de des este necesar[45]. Dar copilului nu i se spune niciodată că se poate adresa judecătorului pe probleme matrimoniale. De la vârsta de opt ani, orice copil ar trebui să poată comunica cu judecătorul cât de des dorește.

De altfel, independent de o situație de divorț, niciodată nu i se spune copilului că se poate adresa judecătorului pentru copii și că asta face parte din drepturile lui[46]. Numele judecătorului pentru copii ar trebui să fie afișat în toate școlile.

---

[45] Cod civil, art. 291: „Hotărârile referitoare la exercitarea autorității părintești pot fi modificate sau completate în orice moment de judecător, la cererea unuia dintre soți, a unui membru al familiei sau a Ministerului Public."
Art. 292: „În caz de cerere comună, dispozițiile convenției omologate de judecător, referitoare la exercitarea autorității părintești, pot fi revizuite pentru motive grave, la cererea unuia dintre soți sau a Ministerului Public."

[46] Cod civil, art. 375: „Dacă sănătatea, siguranța sau moralitatea unui minor neemancipat sunt în pericol, sau atunci când condițiile educării lui sunt grav compromise, justiția poate ordona măsuri de asistență educativă la cererea comună a tatălui și a mamei sau a unuia dintre ei, a întreținătorului sau a tutorelui, a minorului însuși sau a Ministerului Public.
Judecătorul se poate sesiza din oficiu cu titlu excepțional și măsurile pot fi ordonate concomitent pentru mai mulți copii ce țin de aceeași autoritate părintească."

*
* *

Cel mai des, copiii, adolescenții ignoră dispozițiile hotărârii de divorț, și nimeni nu-i informează sub acest aspect. Să luăm ca exemplu această convorbire:

– Alo! Bună ziua, domnule doctor.

– Bună ziua, doamnă.

– Iată problema mea: am cincisprezece ani.

– Ah! am spus: bună ziua, doamnă. Bună ziua, domnișoară!

– Mă rog, am cincisprezece ani, părinții mei sunt divorțați și eu stau cu mama. Îl văd pe tata la două săptămâni, în fine, nu regulat, și el mi-a propus să merg în vacanță cu el; precizez că este căsătorit, mă rog, s-a recăsătorit. Mi-a propus să merg cu el...

– ... Cu el sau cu ei?

– În fine, cu ei. I-am spus mamei, dar mama nici nu vrea să audă; or, eu țin mult la tata și aș dori mult să plec cu el în vacanță, dar nu știu cum s-o conving pe mama să mă lase să mă duc.

– Da... Ea deține oficial încredințarea părintească pe perioada vacanțelor?

– În principiu, în fiecare an, în vacanțe, am dreptul... în fine, mama trebuie să mă lase să plec cincisprezece zile cu tata, dar nu este prevăzut să plec și cu mama vitregă. Iar de data asta, el îmi propune să mă duc cu el și cu soția lui.

– Da, și este mult mai bine pentru dumneata să te duci cu tatăl dumitale și cu soția lui decât să pleci singură cu el. Și mama nu înțelege asta?

– Nu.

– Îl mai iubește pe tata?

– Nu știu; așa cred.

– Mai este geloasă?

– Nu știu. Nu-mi spune.

– De ce nu o întrebi? La vârsta dumitale, ai putea s-o întrebi despre sentimentele ei pentru tata.

– Da, dar, înțelegeți, avem relații foarte dificile. Nu ne înțelegem deloc în casă, n-am absolut nici un chef să vorbesc cu ea despre necazurile mele, despre... Vorbesc despre astea mai ușor cu tata decât cu mama, pentru că mă simt foarte depărtată de mama, și mi-ar fi jenă să vorbesc cu ea despre așa ceva.

– Ascultă, domnișoară, este extrem de dificil să-ți răspund pentru că, dacă stai cu mama, iar ea se opune plecării dumitale și dumneata nu vrei s-o superi plecând fără acordul ei, asta înseamnă ceva; dar poate că tatăl dumitale nu are dreptul să te ia potrivit hotărârii date de judecător la divorț. Ar trebui să afli ce s-a reglementat la divorț, când tatăl dumitale nu era recăsătorit. Acum, când s-a recăsătorit, trebuie să știi dacă sentința îi precizează drepturile. Tatălui dumitale ar trebui să-i fie permis să te ia cu el, cu atât mai mult cu cât și-a reîntemeiat un cămin. Atunci, dacă legea este de partea voastră, mama dumitale nu se va putea opune, chiar dacă asta o supără.

– Da.

– Și este foarte important, pentru că, dacă mama deține încredințarea și dumneata faci ceva ce o contrariază, pe de o parte în sentimentele ei, pe de altă parte privind hotărârea dată de judecător, ar fi în dreptul ei după aceea să facă apel; tatăl dumitale, sub pretextul că te-a luat în ciuda prevederilor sentinței, nu te-ar mai putea vedea deloc. Prin urmare, ceea ce trebuie să faci este să afli reglementarea din sentință și să vezi dacă încredințarea nu poate fi modificată; știi că încredințarea poate fi schimbată la cererea unuia dintre părinți și, mai ales, la cererea copiilor când ajung la vârsta dumitale. Este tot ce-ți pot spune. La revedere, domnișoară[47].

O fetiță de cinci ani, ai cărei părinți erau în curs de divorț, a întrebat-o pe o prietenă a ei, de patru ani și jumătate: „Știi ce e un divorț?" Cealaltă i-a răspuns: „Da. Este atunci când tata și mama nu mai pot să stea împreună. În timpul săptămânii, te duci și stai unde e mai bine pentru tine, la mami sau la tati. La sfârșit de săptămână, nu mereu, te duci la celălalt." Fetița aceasta era fiica unui judecător pe probleme matrimoniale.

Poți să-i întrebi pe ea și pe părinții ei dacă ne dau voie să publicăm ce-a spus? Trebuie să dăm valoarea cuvenită vorbelor acestei fetițe care știe să spună atât de bine lucruri pe care adulții nu le spun totdeauna.

De altminteri, această istorioară poate servi la înțelegerea limitelor de interpretare ale unui copil de această

[47] Convorbire înregistrată în 1969 între o tânără ascultătoare și Dr. X. *SOS psihanalitic. Dr. X și Aïda Vásquez*, Paris, Ed. de Fleurus, 1976, pp. 348-349. Eu eram Dr. X, dar emisiunea aceea care avea un succes deosebit la tineri și la copii nu trebuia să fie raportată la nici un nume de medic. Ceea ce era spus anonim pe unde aparținea celui care înregistra. Un grup de educatori a făcut înregistrarea acestor emisiuni, apoi a scos o carte. De atunci am străbătut cale lungă, de vreme ce astăzi toți medicii pot vorbi la radio în nume propriu, fără ca cineva să aibă ceva de reproșat, inclusiv ordinul medicilor (Notă de F. Dolto).

vârstă. „O să te duci să stai unde e mai bine pentru tine" nu trebuie să devină: „Tot ceea ce trăiesc părinții este în serviciul copilului." Fiecare dintre părinți și-a redobândit libertatea de a-și continua viața de cetățean redevenit celibatar și poate redeveni viu, ceea ce reprezintă aspectul pozitiv al divorțului sau al separării. Un adult ar putea-o face pe fiica judecătorului să înțeleagă că mica ei prietenă ai cărei părinți erau în divorț ar trebui să accepte ca într-o bună zi tatăl ei să-și împartă viața de bărbat cu o altă femeie și ca mama ei să nu rămână singură acasă la ea.

*

* *

Cel mai des, divorțul se desfășoară dincolo de copil. Înainte ca audierea copilului mai mare de treisprezece ani să fi devenit sistematică, iar cea a copiilor mai mici de treisprezece ani să fie admisă dacă pare necesară[48]*, anumiți judecători care considerau folositor un contact direct primeau pre-adolescenții începând de la nouă ani și chiar mai mici, cu acordul președintelui de tribunal. Ei credeau că un copil are dreptul să aibă ceva de spus și că este bine s-o vadă și el pe persoana care dă sentința.*

[48] Cod civil, art. 290: „3. Sentimente exprimate de copii. — Când aceștia au mai puțin de treisprezece ani, nu pot fi audiați decât atunci când audierea pare necesară și nu comportă inconveniente pentru ei; când au mai mult de treisprezece ani, audierea lor nu poate fi respinsă decât printr-o hotărâre special motivată (...)."

Copilul ar trebui să fie totdeauna ascultat — ceea ce nu presupune câtuși de puțin ca apoi să se facă ce a cerut el.

De altfel, decizia poate să-i fie explicată: judecătorul alege să atribuie încredințarea celui care este mai apt să satisfacă îndatoririle zilnice pe care le necesită întreținerea și educarea unui copil care nu este încă autonom.

În ceea ce-i privește pe copiii mai mari, este important să fie luate în considerare părerile și dorințele lor, atunci când acestea sunt însoțite de o voință deliberată și bine gândită de a sta cu unul sau cu altul dintre părinți.

În ce condiții ar putea avea loc audierea copilului? Tu spui, de fapt, că acesta ar trebui să-și spună părerea.

Încă din prima zi, pornind din clipa când procedura a fost angajată, copilul, copiii vor fi înștiințați. Iar, la sfârșitul procedurii, vor fi informați de judecător despre hotărârea de divorț, după ce au fost primiți singuri de către acesta, dacă el știe să stea de vorbă cu copiii, evident, sau de către o persoană capabilă să intre ușor în contact cu copiii, căreia el îi va da această însărcinare. Actualmente, prea puțini judecători sunt pregătiți să vorbească cu copiii ce se confruntă cu dificultățile despărțirii părinților. Asta se va schimba: azi, judecătorii tineri sunt diferiți și legea se schimbă și ea. Important este ca orice copil să poată auzi cuvintele potrivite spuse de cineva care nu încearcă să-i intre în voie edulcorând situația. Este destul să-i spună: „Știi de ce ai venit? Părinții tăi vor să se despartă. Știai asta?" Fie că răspunde, fie că nu, trebuie să i se vorbească; la șase luni, copilul înțelege. Nu există o vârstă anume pentru a-i explica unui copil

situația lui. (Așa după cum o dovedește ceremonia de naturalizare din Quebec. Cei din Quebec au dreptate să procedeze astfel.)

Până atunci, li s-ar putea cere unor psihologi competenți să stea de vorbă, într-un mod adecvat, cu copiii și cu adulții momentan fragilizați.

Și „modul adecvat" de ce depinde?

De formația personală, nu neapărat psihanalitică. Poate fi o psihologie de grup. Dar o viață familială poate să fi pregătit la fel de bine oamenii să devină autonomi și să înțeleagă că erau inteligenți încă de pe când erau copii. Cei ce s-au simțit idioți când erau mici au impresia că toți copiii sunt așa.

De ce m-au preocupat copiii? Bună observatoare și deșteaptă, eram a patra într-o familie cu șapte copii și pentru mine a fost fantastic. Părinții noștri, ocupați cu cei mici, așteptau multe de la cei mari. Pe vremea aceea, aflându-mă la mijloc, eram tocmai bună să mă ocup de ei, pentru că îmi și plăcea. Așa mi-am dat seama că toți copiii sunt inteligenți și gândesc la tot ce văd.

Mă întreb dacă, în unele cazuri, contactul continuu cu juridicul nu modifică pe neștiute, la anumiți psihologi, capacitatea de a purta o discuție „în mod adecvat". Mă gândesc, de exemplu, la o prietenă divorțată care, cerând și obținând autoritatea de părinte, s-a aflat în dificultate când a trebuit să aleagă școala pentru copii: soțul ei nu îi aproba câtuși de puțin alegerea și îi propunea o altă soluție, nu lipsită de valoare. Ideea de a discuta singură cu el nu-i convenea deloc; atunci s-a gândit să-i telefoneze unei psiholoage de la tribunal. N-a putut nici măcar să-și expună până la capăt problema, că psiholoaga a întrebat-o: „Cine are autoritatea de părinte? — Eu. — Atunci, dumneavoastră alegeți."

Ca și când faptul de a avea autoritatea de părinte ar suprima toate problemele! Acest tip de răspuns, formal, trebuie să se modifice de la un capăt la altul. Nu este posibil să li se răspundă astfel unor părinți care au simțul răspunderii și caută cea mai bună soluție. Iată un conflict: nu trebuie să ne dăm silința de a spune că el nu există, sub pretextul că, juridic, el nu există.

Judecătorul lucrează cu un grup de experți care-l pot ajuta pe copil să vorbească, să înțeleagă că nimic nu este perfect, că se decide „răul cel mai mic", dată fiind situația afectivă și totodată pecuniară a familiei sale. Nu se pune problema ca acest copil să fie fericit, ci să-și poată continua dinamica de structură. Or, dinamica de structură se construiește foarte des cu ostilitatea copilului. Oamenii vor să nu existe conflict; or, tocmai conflictele sunt formatoare când sunt asumate.

Ceea ce spun eu aici despre încrederea în practica psihanalitică merge complet împotriva curentului față de acele moduri de a acționa după cum crezi că este bine. Ce spun eu este subversiv în raport cu acele obișnuințe de acțiune care urmăresc cât mai puține „belele" posibile. Ceea ce produce drame pe viitor este ceea ce nu a produs drame în copilărie: adică ceea ce nu ai putut spune și asuma.

De asemenea, trebuie ca părinții să-și asume în fața copiilor faptul că nu sunt niște părinți ideali, că fac și ei ce pot.

De altfel, ar fi important ca și copiii să audă de la judecător câteva cuvinte privind datoriile lor filiale: acelea de a întreține relații personale cu familiile aparținând celor două linii parentale ale lor, bunici, unchi, mătuși, veri și verișoare.

De ce ar reveni judecătorului sarcina de a explica unui copil că este de datoria lui să se asume pe el însuși mai mult?

Cred că aceasta îi revine judecătorului, pentru că el este terța persoană, aceea care îi responsabilizează pe părinți în raport nu doar cu legea scrisă, ci și cu legea răspunderii lor de părinți. Aș adăuga că asta cade în sarcina judecătorului tocmai pentru că, obligat și el să se supună legii (el nu poate face ce vrea, este așadar supus legii ca oricine), el este acela care, în asemenea circumstanțe, are sarcina s-o spună oamenilor. Pe de altă parte, în hotărârea pe care o ia, este supus el însuși unor condiții pe care trebuie să le aprecieze. Este deci important ca el să fie acela care-i spune copilului: „Date fiind posibilitățile (de exemplu, tatăl sau mama deține un apartament) și faptul că ai crescut până acum în cartierul cutare, că tatăl tău (mama ta) cere să-i fii încredințat, iar eu cred că, la vârsta ta, colegii, școala au o mare importanță, am luat hotărârea — nu spun că am dreptate, dar cred că am luat-o cumpănind lucrurile cât mai bine — să te încredințez autorității tatălui tău (sau mamei tale). Cred că am ținut seama astfel de ceea ce este mai puțin rău pentru tine."

După părerea mea, asta este ceea ce ar trebui să spună copilului judecătorul, asumându-și motivele deciziei

sale prin raportare la legea pe care o aplică. Copilul trebuie să știe că nu judecătorul face legea și că nu face ce vrea el. Judecătorul este îngrădit atât de lege, cât și de logica unei situații; el ia, prin urmare, o măsură pe care copilul, probabil, n-ar fi dorit-o, dar care i se înfățișează ca fiind cea mai bună pentru dezvoltarea acestuia.

Bineînțeles, copilul, ca și părinții, își închipuie tot felul de lucruri despre judecător. Ei cred că acesta încearcă vreo voluptate când face ce face. Dacă unul dintre părinți nu e mulțumit de decizie, pune asta pe seama „unui judecător rău". Asta pentru că părinții nu au înțeles că judecătorul este și el marcat de castrare, de faptul că este la fel de supus legii, și că, pe de altă parte, el judecă împreună cu ei la ceea ce este cel mai puțin rău pentru copil, date fiind realitățile vieții practice pe care părinții i le propun acestuia.

Cred, prin urmare, că este mai bine ca judecătorul să fie cel ce stă de vorbă cu copilul. Să-i spună măcar câteva cuvinte, chit că adaugă: „Doamna Cutare, asistenta mea, vă va explica mai amănunțit, ție și părinților tăi, ce ți-am spus eu acum. Ea o să răspundă la toate întrebările voastre." Această persoană poate fi un psiholog pregătit anume.

Bineînțeles, părinții se simt totdeauna castrați de hotărârea judecătorului. Dar eu cred că un divorț care se desfășoară într-o manieră salubră și este trăit salubru tocmai la asta poate ajunge: să-i marcheze prin castrare pe toți. Este, cu alte cuvinte, un fapt care nu bucură pe nimeni.

Ceea ce, din nefericire, se omite să fie amintit când judecătorul pronunță hotărârea este faptul că el însuși se supune legii. Părinții știu asta, dar adesea nu i-o spun și copilului. Prin urmare, acestuia nu-i este transmis nimic

despre castrarea tuturor celorlalți prin supunerea la lege. În loc de asta, copiii îi aud pe părinți mai degrabă discutând despre judecător înainte de a intra la înfățișarea finală: „Judecătorul ăsta e așa sau așa." Vorbesc de el ca și când ar decide după bunul lui plac. Vor spune că are un caracter urât, că e un cusurgiu, mai știu eu ce?, că nu-i plac femeile sau că nu-i plac bărbații...

Pentru destule familii, judecătorul pare că el face legea. Or, este foarte important atunci când gândești la viitorul unui copil, vrând să îndepărtezi riscul să devină delincvent — de vreme ce, astăzi, unii încă își mai dau silința să arate în procentajele copiilor cu probleme, care devin delincvenți juvenili, că aceștia sunt copii din părinți despărțiți — ca judecătorul să amintească faptul că el însuși este supus legii și că nu face decât s-o aplice. Căci în momentul când legea a intrat în familie, prin divorț, ea poate fi receptată ca un act de castrare, valabil pentru toți — inclusiv pentru președintele Republicii.

Judecătorul poate deci specifica în câteva cuvinte doar faptul că își asumă hotărârea, lăsând unei asistente sociale competente sau unei psiholoage din echipa sa sarcina de a explica copilului și părinților decizia luată, în funcție de ceea ce permite legea, spre binele tuturor, chiar dacă ea pare discutabilă.

Susții că de la opt ani copilul ar trebui să poată comunica cu judecătorul pe probleme matrimoniale oricât de des dorește...

Cred că s-ar evita extrem de multe treceri la faptă ale copiilor — cea mai gravă fiind sinuciderea — când nu au altă soluție și cad într-un rău profund, existențial.

Copiii ar trebui informați că-i pot scrie judecătorului și că acesta ar putea să-i convoace repede.

Poate nu chiar judecătorul, dar cineva din echipa lui?

Cineva care, în numele judecătorului, să fie în serviciul copiilor. Legea este în serviciul cetățenilor. Și, după părerea mea, ești cetățean de la vârsta de opt ani. Ar trebui așadar ca cineva să fie acolo pentru a-i spune copilului: „Ce nu merge? Vrei să stai de vorbă cu mine? În numele judecătorului, domnul X, doamna Y, te ascult."

Judecătorul este reprezentantul legii. Or, copiii, până în clipa de față, nu au de a face decât cu legea care „îi înfundă", când de fapt legea există pentru a susține libertățile. La un tânăr, trebuie susținută libertatea de a gândi și de a se exprima asupra situației ce i-a fost creată, ceea ce nu vrea să însemne că, deoarece se va fi plâns de ce se petrece în familia lui, familia i se va schimba numaidecât; câtuși de puțin. Dar, deoarece a putut vorbi despre asta, va fi recunoscut ca unul ce are dreptul să gândească și nu se va mai afla în deznădejdea singurătății.

Se va fi explicat în fața cuiva care nu este implicat în povestea lui personală.

Exact; și încă cineva care păstrează secretul profesional și nu se va apuca să le povestească părinților ceea ce i-a mărturisit copilul. Pentru ca un copil să poată vorbi unei terțe persoane nu este necesar să se fi ajuns la punctul de a prezenta simptome care să-l ducă la psihanalist.

Ansamblul procedurii judiciare, care nu-i scutește nici pe părinți, nici pe copil, este „rezonatorul lor natural".

De aceea, cred eu, tocmai din această procedură decurge pentru copil posibilitatea de a sta de vorbă cu o terță persoană. Dacă, în echipa judecătorului, psihologul care îl ascultă pe copil își dă seama că e într-adevăr mai „deranjat" decât ar trebui să fie din pricina divorțului, nimic nu-l oprește să spună: „Roagă persoana la care stai să te ducă la cutare consultație sau la cutare psihanalist."

Rolul acestei echipe ar fi așadar: să primească, să asculte, să explice, să se adreseze unui psiholog din afară dacă este necesar?

Trebuie ajutați copiii mai mari, aflați într-o situație dificilă, de sfâșiere lăuntrică, proprie copiilor unor divorțați; să li se îngăduie să-și asume destinul personal, ceea ce este rolul autonomizării în educație.

Unii pre-adolescenți și adolescenți rătăcesc în jurul palatului de justiție și nu îndrăznesc să intre înăuntru: ei ar vrea să poată vorbi despre repercusiunile și consecințele divorțului sau despărțirii părinților asupra propriei lor vieți și să fie ascultați chiar „acolo" unde s-a petrecut asta, dar nu știu cui să se adreseze.

Nu știam că nu există o formă de primire pentru ei. Dar ar trebui să nu le vină greu să-l întrebe pe gardianul de la intrare: „Există aici vreun loc, vreo sală unde se răspunde la întrebările copiilor ai căror părinți au divorțat?"

Din evoluția adolescenților sănătoși face parte nevoia de a se întoarce în locurile ce au fost martore ale momentelor importante din copilăria lor. Este o nevoie a adolescenței de a-și căuta amintirile, fotografiile de sugar.

În cazul divorțului conflictual, când copilul pare perturbat, poate fi cerută o expertiză psihologică. Crezi că sunt ușor de decodat spusele unui copil în cadrul unei astfel de situații?

Nu; dar nu e un motiv să nu încerci. Copilului ar trebui să i se explice de ce părinții sau judecătorul au crezut că el suferă și i-au propus să treacă niște teste, ale căror rezultate i se vor înmâna. Copilul trebuie să cunoască neapărat rezultatele testelor. Îl privesc direct.

În general, expertul își redactează darea de seamă după ce a dat explicații copilului și a discutat cu el elementele ce i se par cele mai importante de adus la cunoștința judecătorului. Copilul mai află de asemenea că părinții lui vor lua și ei cunoștință de acestea și că avocații le vor dezbate.

Copilul are nevoie mai ales de un interlocutor care să nu-l ia numaidecât în tragic și care să înțeleagă climatul afectiv din care emană spusele și faptele lui. Ceea ce spune un copil nu este totdeauna de perceput la primul nivel. Trebuie să-i decodezi sub vorbe dorințele. Vreau să-ți dau un exemplu foarte simplu, anume ales din afara cadrului divorțului. Un copil știe că nașul lui, pe care îl iubește mult, va veni după-amiază în vizită la mama lui. Se poate ca acest copil să dorească simultan să-și vadă nașul și să-și împiedice mama să flirteze cu el, fără a ne da seama dacă asta se datorează dragostei pentru naș

sau unei reacții oedipiene de gelozie, deoarece ar vrea să ia locul nașului. Atunci se poate plânge brusc că-l doare urechea sau burta, poate spune că nu vrea să iasă sau face astfel încât să anuleze plimbarea plănuită. Și nu pentru că l-ar durea urechea sau burta, ci pentru că nu vrea ca mama lui să fie singură cu nașul cât timp el lipsește.

Există o logică a discursurilor copilului, în care trebuie să fii inițiat ca să înțelegi ce vrea să spună el în cursul a ceea ce se numește „expertiză".

De-a lungul convorbirii noastre, s-a manifestat grija ta de a salva subiectul în devenire care este copilul; de a-i salva identitatea, rădăcinile, atunci când survine dislocarea, și deopotrivă de a-l ajuta să se structureze. Nu înseamnă aceasta a-l respecta?

Înseamnă să respecți demnitatea copilului atunci când îi spui adevărul despre ceea ce determină viața comună la niște părinți uniți, ca și despre ceea ce determină viața dezbinată la niște părinți ajunși la despărțire. Adesea, copiii unor părinți despărțiți au mai multe șanse, deoarece li se spune adevărul, decât cei cărora nu li se spune, deși părinții lor nu sunt decât în aparență împreună. Ei par a fi împreună fie pentru că le place să facă dragoste unul cu altul, fie pentru că au bani în comun, fie pentru că nu vor să se despartă de copiii de care sunt deopotrivă legați. Asemenea părinți nu le spun copiilor adevărul: „Nu mai trăim unul cu altul, suntem independenți în ce privește trupul nostru, am făcut acest aranjament până când și cel mai mic dintre voi va împlini optsprezece ani. Rămânem împreună printr-o înțelegere comună."

Ființa umană care a ales o familie ca să se nască suferă atunci când dezbinarea nu îi este explicată ca o situație de eșec afectiv, dar din nefericire inevitabil. Pentru demnitatea copilului și a părinților, este necesar ca aceștia să spună ce fac și să facă ce spun.

Postfață

În ultimii cinci ani, în Franța s-a manifestat o foarte importantă evoluție în sensul unei mai bune înțelegeri a efectelor despărțirii părinților asupra structurării copilului și a dificultăților pe care această ruptură le poate antrena. Conștientizarea aceasta s-a integrat într-o mișcare mult mai largă, ce a deschis o nouă perspectivă asupra persoanei copilului și competențelor sale. Campaniile mediatice în sprijinul Convenției internaționale a drepturilor copilului au defrișat și ele un teren rămas deseori pasional.

Cu siguranță această lucrare a contribuit la mai buna cunoaștere a ceea ce trăiește un copil în timpul despărțirii părinților. Să-i probezi eficiența nu este ușor, căci trebuie să alegi.

Aș reține anumite teme de actualitate, deoarece ele sunt în relație cu noua lege privind dubla autoritate părintească și drepturile copilului din 8 ianuarie 1993. Această lege generalizează dubla autoritate părintească în materie de divorț, iar autoritatea părintească acordată unui singur părinte devine excepție. Aceeași lege scade vârsta de audiere a copilului și îi dă posibilitatea de a fi ascultat.

De-a lungul lucrării de față, Françoise Dolto nu a încetat să afirme că dispariția cuplului conjugal nu ar trebui să șteargă cu nimic răspunderile care îi incumbă fiecăruia dintre părinți, și după despărțire.

Privilegiind termenul de răspundere părintească în detrimentul aceluia de autoritate părintească, ea a contribuit la demitizarea prestigiului pe care îl avea pentru unii atribuirea autorității părintești unui singur părinte, și a arătat, în filigran, suferința și frustrarea ce proveneau din absența împărțirii răspunderii, rănind copilul adânc, deoarece el putea astfel mai lesne să nu se mai creadă copilul celor doi părinți ai săi, dintre care unul, tatăl în genere, „și-a pierdut autoritatea" prin chiar faptul divorțului.

Progresia crescândă a numărului de divorțuri pronunțate cu dublă autoritate părintească a redus această inegalitate și tinde să diminueze conflictele simbolice care ar fi continuat să fie alimentate prin această disparitate. Dubla autoritate părintească obligă la negociere, așadar la „ventilarea afectelor", în situații unde nu mai există pierzător și câștigător în raport cu copilul, ci o mamă și un tată care păstrează în comun răspunderea copilului pe care l-au conceput și pe care trebuie să continue să-l crească, deseori vreme de mulți ani. Ea reduce distanța dintre părinți și tinde să-i responsabilizeze pe amândoi.

Am greși dacă am crede că dubla autoritate părintească reglează toate problemele și, mai ales, pe acelea ridicate de exercitarea a ceea ce Françoise Dolto numește „datoria de vizită". Ea nu a contenit să arate cum se pot regla situații delicate precum dificultățile de contact cu un copil foarte mic în afara locului unde trăiește, reacțiile

psihosomatice ale copilului în clipa reîntâlnirii cu părintele celălalt sau absența părintelui însuși. Termenul „datorie de vizită" a făcut de atunci școală.

În ce privește noțiunea de interes al copilului, noțiune foarte vagă din punct de vedere juridic, Françoise Dolto îi dă o definiție îndrăzneață, deoarece, după părerea ei, „interesul copilului este de a-l conduce spre autonomia lui responsabilă", așadar de a-i prezerva dinamica de structură. Aș cita, între altele, efortul ei continuu de a-i convinge pe părinți să discute cu copilul despre modalitățile despărțirii lor și de a sublinia că nu pentru că au încetat să se iubească nu mai iubesc în el ceea ce vine de la celălalt părinte, ca și grija ei permanentă ca nici un copil să nu fie implicat fantasmatic ca partener sau paznic al unuia dintre părinți, cel mai des al mamei.

Câteva cuvinte despre audierea copilului pe care ea o consideră importantă pentru ca el să poată fi informat, să-și poată exprima sentimentele și dorințele. Deși privilegia audierea de către judecător, ea sugera că copilul poate fi ascultat de o persoană numită de către judecător, ceea ce de atunci a fost legiferat.

Se distinge de-a lungul acestei cărți preocuparea de a nu favoriza la copil o atotputere care este proprie condiției lui de copil. Noua lege, chiar dacă autorizează pe copilul „capabil de discernământ" să ceară un avocat care să-l reprezinte, nu-i permite prin aceasta să fie parte din procedură, așa cum dorea Françoise Dolto.

Pentru a termina printr-o reflecție mai generală privind efectele acestei lucrări, aș nota că mulți adolescenți cu părinți divorțați au citit-o atent pentru a căuta în ea

amintiri și piste de reflecție. Este vorba de „o ventilare a afectelor" retrospectivă. Femei divorțate, care nu aveau copii, au citit-o de asemenea cu mare atenție, spunându-mi în ce cuvinte exacte descrie Françoise Dolto o iubire care se stinge.

Cartea a fost tradusă în nouă limbi: asta dovedește că dinamica despărțirii pe care Françoise Dolto o stimulează răspunde unor probleme comune în culturi, legislații și proceduri juridice diferite.

Anexă *

Generalizarea principiului dublei autorități părintești și consecințele ei**

Judecătorul pe probleme de familie îl înlocuiește de acum înainte pe judecătorul pe probleme matrimoniale.

Continuă să existe două tipuri de divorț prin acordul părților și două tipuri de divorț numite în contencios, dar s-ar putea spune că, pe viitor, doar consecințele divorțului la nivel de cuplu justifică alegerea unuia dintre aceste tipuri, căci modalitățile de exercitare a autorității părintești, oricare ar fi tipul de divorț, rămân aceleași.

Părinții sunt datori să cadă de acord asupra găzduirii copilului și frecvenței contactelor pe care acesta le va avea cu părintele la care nu locuiește permanent. Toate acestea vor fi menționate în hotărârea judecătorească. Marile opțiuni privind instituția școlară, tipul de școlaritate, orientarea și formarea profesională, educația religioasă, îngrijirile și tratamentele medicale de urmat, în caz de nevoie, organizarea timpului liber și a vacanțelor sunt de resortul ambilor părinți. Părintele care nu găzduiește permanent copilul trebuie să verse pentru el o pensie alimentară. În caz de dezacord, suma este fixată de judecător.

*Câteva note juridice privitoare la situația copilului în raport cu divorțul părinților.

** Legea 93/22 din 8 ianuarie 1993 modificând unele articole ale Codului civil francez privitoare la divorț.

Deși principiul dublei autorități părintești lasă părinților latitudinea de a organiza relațiile copilului cu fiecare dintre părinți, noua lege obligă judecătorul „să-l desemneze, în lipsa unui acord amiabil sau dacă acest acord îi pare contrar intereselor copilului, pe părintele la care copiii își vor avea domiciliul obișnuit". În practică, mulți magistrați precizează de asemenea, în absența acordului, cadrul minimal în care vizitele și găzduirile trebuie să aibă loc în perioada școlară și în timpul vacanțelor mici și mari.

Cum principiul dublei autorități părintești este pe viitor regula, de aici decurge că:

– dacă judecătorul consideră necesar să încredințeze autoritatea părintească unui singur părinte;

– dacă unul dintre părinți cere să fie unicul deținător al autorității părintești, judecătorul, în primul caz, sau părintele reclamant, în al doilea caz, trebuie să probeze că dubla autoritate părintească este contrară interesului copilului.

În cazul autorității părintești încredințate unui singur părinte, celălalt părinte beneficiază în genere de un drept de vizită și de supraveghere.

Judecătorul pe probleme familiale este singurul competent, după pronunțarea divorțului, să statueze modalitățile de exercitare a autorității părintești, modificarea

pensiei alimentare și să decidă încredințarea copilului unei terțe persoane.*

De asemenea, el poate fi sesizat cu privire la conflictele privind exercitarea dublei autorități părintești.

*Audierea copilului***

Pragul de treisprezece ani fixat de Legea Malhuret pentru audierea copilului este pe viitor scăzut, deoarece noua lege reține doar criteriul de discernământ, și aceasta în toate procedurile ce vin în atingere cu copilul, fără a fixa totuși o vârstă anume. „Este la latitudinea judecătorului să țină seama de diferitele elemente pe care le comportă acest criteriu, precum vârsta, maturitatea și gradul de înțelegere pentru a aprecia, în fiecare caz în care este sesizat, dacă minorul respectiv răspunde exigenței legale."

„Judecătorul îl poate audia pe minor din oficiu sau la cererea acestuia." În primul caz, nu este obligat să-l audieze personal. „Când minorul face cerere, audierea lui este în principiu de drept." Dar „judecătorul o poate respinge printr-o decizie special motivată".

„Recunoașterea dreptului, pentru minor, de a se exprima nu trebuie să facă uitat faptul că acesta are posibilitatea de a nu-l exercita sau de a se retracta."

Legea din 8 ianuarie 1993 stipulează de asemenea că un copil „capabil de discernământ, în orice procedură

*Art. 247 din Codul civil francez.

** Circulara Ministerului de Justiție din 3 martie 1993, referitoare la starea civilă, la familie și la drepturile copilului, publicată în *Journal officiel* din 24 martie 1993.

care îl privește, așadar și în divorțul părinților, poate fi audiat împreună cu un avocat sau cu o persoană aleasă de el. Posibilitatea de a beneficia de un avocat ar putea să figureze cu folos pe convocarea trimisă minorului" în vederea audierii.

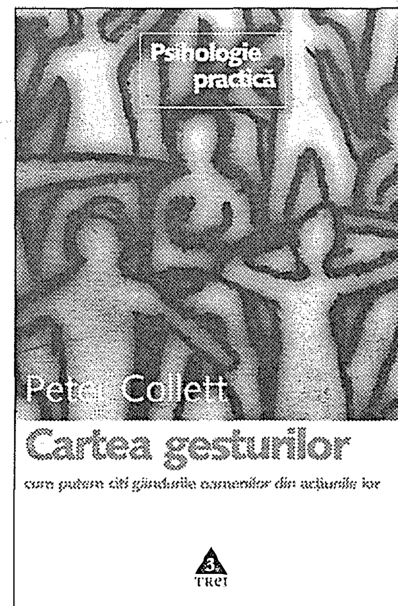
Faptul de a fi dotat cu un avocat nu conferă copilului calitatea de parte procesuală. El nu va fi prezent la audiere; avocatul va fi purtătorul lui de cuvânt.

Există de acum în multe tribunale avocați care s-au specializat pe probleme de copii și legea din 8 ianuarie 1993 prevede că orice copil beneficiază de dreptul ajutorului juridicțional (este vorba de o sumă forfetară ce cade în sarcina Trezoreriei).

(Notă redactată de Inès Angelino.)

Alte apariții în

Psihologie practică

Best-seller

Cartea gesturilor

Titlul original: **The Book of Tales, How to Read People's Minds from Their Actions**
Publicată de: Transworld Publishers, divizie a The Random House Group Ltd., Londra, 2003
Limba originală: engleză
Traducere: Alexandra Borș
Anul apariției: 2005
Nr. de pagini: 328

Un gest este o acțiune care-ți spune multe despre ceea ce gândește cineva — chiar dacă persoana însăși nu este conștientă de acest lucru. Gesturile sunt extrem de edificatoare...

Știai că felul în care stai, poziția umerilor, felul în care îți miști picioarele, expresia ochilor și a sprâncenelor spun mult despre cât de dominant sau de supus te simți, și că, chiar și atunci când încerci să-ți ascunzi sentimentele, atitudinea ta sexuală este trădată de ochi și de gură? Sau că poziția pe care o adopți într-o conversație și gesturile pe care le faci pot determina durata dialogului și cât de des vei fi întrerupt? Chiar și felul în care zâmbești — și mușchii faciali pe care îi folosești — trădează dacă ești cu adevărat fericit sau doar te prefaci. Acestea sunt **Gesturile**, iar ele nu se rezumă doar la conversații. Oriunde te-ai afla, orice ai face, gesturile sunt indicii importante ale stării tale de spirit.

Cartea gesturilor europene

Autor: Peter Collett
Titlul original: *Foreign Bodies. A Guide to European Mannerism*
Publicată de: Simon & Schuster Ltd. - A Paramount Communication Company, Londra, 1993
Limba originală: engleză
Traducere și note de: Andreea Răsuceanu
Anul apariției: 2006
Nr. de pagini: 312

Știați că în secolul al XII-lea oamenii nu se spălau decât parțial, apa fiind considerată nocivă pentru organism? Că un italian, atunci când își prinde lobul urechii între degete, comunică o înclinație homosexuală? Că expresia „fuck" ce apare tot timpul în vorbirea americanilor, are o etimologie învăluită în mister sau că unica metodă de a te apăra de deochi este să porți în buzunar o bucată de lemn sau o piatră? Cum să te comporți la semafor sau cum să stai la coadă, de ce numai englezii râd la propriile lor bancuri sau de ce italienii nu sunt niciodată punctuali, ce trăsături de caracter deconspiră chipul uman, poți afla toate acestea din *Cartea gesturilor europene*, un ghid la îndemâna oricărui globe-trotter, un îndreptar noncomformist și amuzant, ilustrat cu episoade inedite din experiența proprie autorului, de călător prin țările europene!

Peter Collett este autorul bestseller-ului *Cartea gesturilor*. Profesor și membru al Departamentului de Psihologie Experimentală din cadrul Universității Oxford, psiholog al emisiunii „Big Brother", Peter Collett abordează teme care țin deopotrivă de domeniul psihologiei sociale, studiului personalității individuale sau limbajului trupului.

Tu și banii.
Cum să-ți controlezi relația cu banii

Autor: Emmanuelle Daviet, Marc Levy-Davila
Titlul original: *L'Argent a tout prix*
Publicată de: Flammarion, Paris, 2005
Limba originală: franceză
Traducere de: Liliana Urian
Anul apariției: 2007
Nr. de pagini: 360

„După ce a epuizat toate bârfele, și-a comparat geanta cu a Julietei, a criticat ultimul film a lui Woody Allen și a privit la trecătorii de pe stradă, Eva începe să se văicărească:

— Mi-ar plăcea să cer o mărire de salariu, să-mi fie mai ușor să vorbesc despre bani cu Jules, să nu mai rămân mereu lefteră la sfârșitul lunii, să știu dacă părinții mei au de gând să-mi lase o moștenire babană.

[...]

— Ar trebui să citești cartea asta: *Tu și banii.*

— Ce e?

— Un ghid care tratează ultimul mare tabu al societății noastre: banii. Te-ar ajuta. Cei doi autori ne explică faptul că, în general, nu se vorbește despre bani; iar dacă se vorbește, nu se spune mare lucru sau, în orice caz, se vehiculează banalități. Banii deranjează și ăsta-i motivul pentru care s-au hotărât să le consacre vreo două sute de pagini. E prima dată când citesc o asemenea carte.

— Poți să mă luminezi? În ce constă originalitatea?

— Ei bine, autorii analizează toate situațiile în care banii joacă într-adevăr un rol important: banii în relația de cuplu, banii și copiii, banii și părinții, banii la serviciu, banii în relațiile cu prietenii.

Povești orientale ca instrumente de psihoterapie

Autor: Nossrat Peseschkian
Titlul original: *Der Kaufmann und der Papagei*
Publicată de: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1979
Limba originală: germană
Traducere: Codruța Cuc
Anul apariției: 2005
Nr. de pagini: 220

Nossrat Peseschkian, M.D., specialist în psihiatrie și neurologie, s-a născut în Persia în 1933 și trăiește în Germania din 1954. S-a specializat în psihoterapie în Germania de Vest, Elveția și Statele Unite.

Astăzi este cunoscut ca fondator al *Psihoterapiei Pozitive*, pe baza abordării transculturale. Munca sa a presupus investigații în ceea ce privește relația dintre cultură și boală, și asupra conceptelor culturale existente în optsprezece grupuri culturale diferite.

Lector internațional, Peseschkian a susținut discursuri în universități și colegii din Statele Unite, Hawai, Canada, Noua Zeelandă, Australia, Papua Noua Guinee, Kenia, Japonia, India, Brazilia, Elveția, Austria și Germania. Este profesor asociat pentru Psihoterapie al Academiei de Studii Medicale Continue a Asociației Medicale din Hessen, Germania, iar în 1969 a deschis o clinică de zi pentru Medicina Psihosomatică, Psihoterapie și Terapie de familie în Wiesbaden.

*

Povești orientale ca instrumente de psihoterapie — cu 100 de studii de caz pentru educație și autoajutor — reprezintă o nouă abordare care adresează fantezia și intuiția și reactivează potențialul individual de rezolvare a conflictului.